Міністерство освіти і науки України
Київський національний університет імені Тараса Шевченка
Філософський факультет
кафедра політології

ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ПОЛІТИЧНОЇ ДОВІРИ В XXI СТОЛІТТІ

Кваліфікаційна робота
зі спеціальності 052 - Політологія
освітнього рівня «бакалавр»

студента
IV курсу ОР «бакалавр»
денної форми навчання
ІВАНА БОЯРЧУК

Науковий керівник –
кандидат політичних наук,
асистент кафедри політології
ЯРОСЛАВ ТЕЛЕШУН

Допущено до захисту:
Завідувач кафедри_____

КИЇВ – 2021

ЗМІСТ

ВСТУП……..3
І. РОЗДІЛ. ТЕОРЕТИКО-КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПОЛІТИЧНОЇ ДОВІРИ……...6
ІІ. РОЗДІЛ. МЕХАНІЗМИ ФОРМУВАННЯ ПОЛІТИЧНОЇ ДОВІРИ……..16
ІІІ. РОЗДІЛ. СУЧАСНИЙ СТАН ТА МЕХАНІЗМИ ПІДВИЩЕННЯ РІВНЯ ПОЛІТИЧНОЇ ДОВІРИ В УКРАЇНІ……..38
ВИСНОВКИ……...55
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ……..58

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Сучасний етап розвитку суспільства демонструє підвищення інтересу до проблеми довіри. Дана категорія стає предметом дискусій як в наукових колах, так і в повсякденному житті. Така популярність обумовлена тим, що довіра є одним із факторів, що обумовлює та характеризує всі види відносин від міжособистісних до політичних. Як елемент політичного життя довіра виступає невід'ємною умовою діяльності політичних інститутів та політичних діячів, сприяє забезпеченню стабільності соціально-політичних зв'язків, що особливо важливо у час наростання суспільної напруги, в умовах соціально-економічних та політичних криз або загострення конфліктів.

Для сучасного українського суспільства проблема довіри громадян до політичних інститутів є надзвичайно актуальною, оскільки «кредит довіри», наданий громадянами на останніх парламетських та місцевих виборах діючій владі вичерпується. Про це свідчать результати проведеного дослідження соціологічною службою Центру Разумкова з 5 по 9 березня 2021 року, громадяни України висловлювали недовіру таким інституціям: державному апарату (чиновникам) (80%), судам (судовій системі загалом) (79%), Верховній Раді України (77,5%), Уряду України (76%), Вищому антикорупційному суду (73%), політичним партіям (71%), Прокуратурі (71%), комерційним банкам (70%), Національному антикорупційному бюро України (НАБУ) (70%), Верховному Суду (69%), Конституційному Суду України (69%), Спеціалізованій антикорупційній прокуратурі (68%), Національному агентству з питань запобігання корупції (НАЗК) (68%), місцевим судам (66%), Президенту України (61,5%), Національному банку України (60%) [30].

Наукова проблематика довіри лежить у площині таких наук, як філософія, соціологія, політологія тощо. Її теоретичне обґрунтування

лягло в основу досліджень провідних західних учених П. Бурдьє, М. Вебера, Ю. Габермаса, М. Догана, Н. Лумана, Т. Парсонса, А. Селігмена, Ф. Фукуями, П. Штомпки та ін. Аналіз наукових досліджень і практики свідчать про те, що проблема довіри громадян до органів влади, також була предметом розгляду в наукових працях вітчизняних учених. Різні аспекти довіри вивчали такі українські вчені, як Є. Головаха, В. Ігнатов, А. Ковальова, О. Крутій, С. Макеєв, В. Мальцев, І. Мартинюк, С. Наумов, В. Нечипоренко, Н. Паніна, А. Ручка, Ю. Пахомов, А. Хохлова та ін. Ці та інші дослідження дозволили визначити роль і конкретизувати масштаби впливу довіри у соціально-політичній сфері, водночас, в умовах сьогодення, важливі ідеї для дослідження феномену «політичної довіри» розроблені недостатньо, тому набувають у вітчизняній науці все більшого поширення.

Мета: з’ясувати особливості формування політичної довіри в XXI столітті.

Об’єктом дослідження: політична довіра.

Предмет дослідження: особливості формування політичної довіри в XXI столітті.

Завдання дослідження:

1. Розглянути теоретико-концептуальні підходи до розуміння поняття "довіра" і "політична довіра";
2. З’ясувати основні механізми формування політичної довіри;
3. Охарактеризувати сучасний стан політично довіри в українсьому суспільств до соціальних і політичних інституцій;
4. Запропонувати механізми підвищення рівня політичної довіри в Україні.

Методи дослідження:

Під час роботи, окрім таких загальнонаукових методів як аналіз, синтез та узагальнення, використовувався структурно-функціональний метод, що дозволив дослідити категорію довіра з точки зору міждисциплінарного аналізу

та визначити довіру у ролі засобу, що забезпечує існування і розвиток суспільства.

Структура роботи. Робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків та списку використаних джерел. Загальний обсяг роботи - 62 сторінок. Список використаних джерел нараховує 53 найменувань.

І. РОЗДІЛ. ТЕОРЕТИКО-КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПОЛІТИЧНОЇ ДОВІРИ

Знання про політичну довіру як феномен соціально-політичного життя суспільства розкривають і визначають не тільки характер конкретних соціальних відносин, а й вплив почуттів, свідомості, поведінки людей у формуванні інститутів влади та їх діяльності. Постановка питання про сутність політичної довіри пов'язана, в першу чергу, з виявленням тих її особливостей, які характеризують якісну стійкість і визначеність в різних формах прояву даного явища.

Виявлення цих особливостей можливо через визначення якісних властивостей політичної довіри, тобто:

- системних якостей і компонентів;
- соціально-політичних відносин;
- характеристик (показників) її динаміки, що відображають мобільність даного явища.

Задля більш повного розуміння феномену політичної довіри ми розглянемо цю проблему з тієї точки зору, що політична довіра є проявом «довіри взагалі», а аналіз специфіки цього питання зводиться до вивчення особливостей його прояву в соціально-політичному житті суспільства. Тобто поняття «політична довіра» співвідноситься з поняттям «довіра» як особливе до загального.

Слід визнати той факт, що в працях вчених філософів, соціологів, психологів, політологів як минулого, так і теперішнього часу можна знайти дуже небагато визначень і тлумачень поняття довіри взагалі, тим більше політичної зокрема. Тому логіка аналізу буде побудована на максимальному використанні наявної з даної проблеми інформації. В якості вихідного положення ми скористаємося деякими усталеними термінами.

Отже, «довіра – це відчуття або ставлення до кого-небудь, що виникає на основі віри в чиюсь правоту, чесність, щирість і т. ін.» [12].

Виходячи з цього фундаментального визначення, для розкриття сутності політичної довіри в якості опорних будуть використані такі категорії, як: «ставлення», «переконаність», «відчуття», «віра».

Аналіз історії громадської думки показує, що проблема довіри найтіснішим чином пов'язується з такою фундаментальною філософською категорією, як віра [13, ст. 201 – 202]. В нашому аналізі - це ключове поняття.

Віра відіграє в повсякденному житті людей величезну роль, замінює людині недолік знань, на рівні буденної свідомості дозволяє впорядкувати світ, в якому вона живе. Віра — це могутній двигун людської діяльності, вона мобілізує в людині як сили, що діють в ірраціональній сфері, так і всі раціональні сили: інтелект, знання, здатність до розумової діяльності і т.д. «З усіх сил, якими володіє людина, сила віри завжди була могутньою, і не дарма в Євангелії говориться, що віра може зрушити гори. Дати людині віру - це подесятерити його сили» [20, ст. 236].

Психологічний процес і здатність переживання віри проявляється тоді, коли вона спрямовується до певного предмету - ідеї, грошей, людства, Богу і т.д. Тільки цей предмет робить віру тим, чим вона є в суспільному житті. Без предмету існує тільки «потреба віри». Значення віри для суспільства веде до того, що будь-які групи, індивіди, інститути, бажаючи забезпечити собі підтримку, зібрати сили, мобілізувати прихильників, дають їм підготовлений предмет віри.

Всі найважливіші механізми колективного життя вимагають віри та діяльності, освяченою вірою. Тому кожне суспільство культивує засоби, які слугують підтримці та розвитку віри. Будь-яка розбіжність між доктриною та методами здійснення влади послаблює правлячі групи не тільки тому, що підкошує віру в доктрину, а також тому, що підриває довіру до правлячої групи [43, ст. 26-27].

Тривале панування держави над суспільством призводить до того, що народ живить несвідоме довірливе почуття до влади.

Ф. Ніцше звертає увагу на те, що віра в божественний порядок політичних справ, в таїнство, яким овіяне існування держави, має релігійне походження [28, ст. 445]. І це зрозуміло, адже віра як світоглядна позиція і психологічна установка включає в себе одним з моментів особистої довіри до Бога як організатору життя віруючого, його керівнику, помічнику і рятівникові у всіх конкретних ситуаціях.

Тому влада, використовуючи той сенс, що віра може бути світоглядною позицією не тільки в релігії, а й в інших формах суспільної свідомості, наприклад, в політиці, завжди прагнула перетворити неконтрольовану несвідому довіру в політичну віру, а громадян - в вірнопідданих, які зобов'язані довіряти владі ще до того, як її мудрість і доброта будуть перевірені на практиці. Ось чому почуття довіри вигідні політиці і політичним лідерам, так як їх управління фетишизується. Віра стає необхідним елементом такого правління.

У сфері політики віра виявляє себе насамперед як специфічний феномен довіри, об'єктами якого можуть бути особи, політичні інститути, їх дії, інформація. Довіра має пряме відношення до формування простору політики, тих можливостей, якими в ній володіють той чи інший політичний діяч, інститут. Наявність довіри різко розширює можливості проведення певної політичної лінії.

Віра і переконаність є важливою проміжною ланкою між знанням і практичною дією, а також необхідною умовою практичної реалізації теоретичних ідей.

Так, при формуванні політичних ідей політик не може обійтися без внутрішніх переконань. Переконання означає довіру до політичного задуму, який виконує влада, її методами та можливостями. Але переконання людини еволюціонують зовсім іншим чином і темпами, ніж політичний проект і виконуюча його влада. Вони можуть не збігатися і за змістом, якщо політика влади вступає в протиріччя з об'єктивним ходом подій, інтересами та настроями суспільства.

В такому випадку політичні цілі реалізуються без внутрішніх стимулів і стають неефективними. Так виникає ґрунт для формалізації соціально-політичних відносин. Віра ж підвищує ймовірність здійснення соціально-політичного процесу при обмеженій конкретності вихідного проекту, сприяє успіху, позначається на ймовірному досягненні мети.

Так який же зміст віри?

Релігійний мислитель М. Бубер, розглядаючи двоїстий характер «віри», виділяє дві основні її форми, які проявляються в нашому повсякденному житті.

«Одна форма віри виражається в тому, що я довіряю кому-небудь, нехай у мене немає «достатніх підстав» довіряти цій людині. Інша форма віри виявляється в тому, що я, теж без достатніх підстав, визнаю істинність чого-небудь. В обох випадках можливість обґрунтування вказує не на брак моїх інтелектуальних здібностей, а на істотну особливість мого ставлення до людини, якій я довіряю, або до сенсу, який я визнаю істинним. Це ставлення за самою своєю суттю не будується на «підставах» і не випливає з них. Звичайно, завжди можна послатися на якісь підстави і причини, але вони ніколи не зможуть пояснити мою віру до кінця».

Пояснення цьому М. Бубер знаходить в тому, що «віра стає можливою лише тому, що у відношення, назване «вірою», залучено все моє буття, цілісність мого буття» [11, ст. 225-226].

У цьому ж напрямку і Е. Фромм розглядає віру як «базисну установку людини, її характерну рису, пронизуючу собою, що визначає весь її досвід...» [39, ст. 154]. Вищесказане підтверджує і змістовне визначення, дане Г. Гегелем з приводу того, що «довіра відноситься до суті, до принципів людини, її поведінки, дій, її конкретному розумінню взагалі» [13, ст. 348].

Фромм відзначає подвійний зміст цього феномена, проводячи різницю між ірраціональною і раціональною вірою. Під ірраціональною вірою він розуміє віру в особистість, ідею або символ, засновану... на емоційному підпорядкуванні якомусь ірраціональному авторитету...Ірраціональна віра - це

фантастична переконаність у чомусь або в комусь і приймаючи щось за істину тільки тому, що або більшість, або якийсь авторитет вважає це істиною. Повну психологічну обґрунтованість тут може мати висловлювання: «Вірую, бо безглуздо». І найяскравішим виявом сучасної ірраціональної віри Е. Фромм вважає віру в лідера диктаторського режиму.

Раціональна віра, навпаки, є твердим переконанням, заснованим на продуктивності, інтелектуальній активності, власному досвіді, впевненості в силі розуму, спостереженні та міркуванні.

Якщо істотну особливість ірраціональної віри становить пасивний характер, то раціональна віра, що спирається на власний досвід продуктивності, повинна бути вираженням внутрішньої активності.

Даний підхід дає підстави вважати, що в залежності від переважання того чи іншого типу віри, факторів і умов, що їх визначають, можна судити про дії і вчинки людини, групи, суспільства в цілому. В одному випадку віра робить їх легким предметом маніпуляцій, сліпим і слухняним знаряддям. В іншому - штовхає їх до діяльності і пошуку, роблячи свідомий вибір у прийнятті рішень.

Найбільш повно проблему політичної довіри свого часу розкрив англійський філософ Томас Гоббс в своїх відомих роботах, таких, як «Левіафан або Суть, будова і повноваження держави церковної та цивільної», «Основи філософії». Думки, які були висловлені цим автором з названої проблеми, в подальшому виявилися співзвучні з думками інших науковців в різні часи.

Так, формулюючи природні закони буття, він третім за рахунком називає закон «про невдячність», вимога якого зводиться до того, «щоб не дозволити тому, хто першим, довіряючи тобі, надав тобі послугу, виявився через це в гіршому становищі».

Гоббс високо оцінював довіру у взаєминах між людьми і тому вважав, що інакше в даній ситуації, «буде знищена вся людська взаємодопомога і взаємна довіра, а разом з ним і всіляка доброзичливість і не залишиться

жодного бажання підтримати один одного і проявити взаємну симпатію» [14, ст. 308].

З його ідеями перегукуються і вже більш пізні за часом дослідження філософа Й. Гейзинга, який стверджував, «що будь-яке суспільство, навіть у тваринному світі, базується на взаємній довірі особин, які могли б один одного винищити. Спільнота як така, людей або держав, без взаємної довіри неможлива» [49, ст. 318].

Розглядаючи ранню стадію утворення держави, коли, на його думку, люди жили роз'єднано і перебували в стані «війни всіх проти всіх», Гоббс показує, до чого може привести «взаємна недовіра», що випливає з рівності можливостей: «через взаємну недовіру - війна». Він знаходить у природі людини «три основні причини війни», одна з яких - недовіра, що змушує людей нападати один на одного в цілях власної безпеки і застосовувати насильство з метою самозахисту.

Таким чином, навіть на ранніх етапах формування держави принцип довіри використовувався в практиці соціального управління.

За своєю психологічною природою довіра є установкою, не завжди чітко усвідомлювана людиною директива самому собі, яка служить керівництвом до дії. Коли довіряють іншій людині, то виходять з того, що він має цілком визначенні якості, що дозволяють прогнозувати його поведінку, як доброзичливу.

Тобто довіра, як певне моральне ставлення не є простим результатом реальної взаємозалежності людей. Вона попереджає події. Так, передуючи фактичним відносинам людей вона потім або закріплюється, поглиблюється цими відносинами, або, навпаки, руйнується, деформується ними. Це залежить від характеру, соціально-моральної якості тих чи інших конкретних відносин.

Тут ми ще раз використовуємо переконливе висловлювання з цього приводу Томаса Гоббса. «Довіра є пристрасть, що має своїм джерелом віру, яку ми відчуваємо по відношенню до того, від кого чекаємо, чи сподіваємося, отримати яке-небудь благо. Це очікування, або ця надія, в такій мірі вільна від

усяких сумнівів, що ми не вважаємо за потрібне робити які-небудь інші кроки для досягнення даного блага. Недовіра ж є сумнів, що змушує нас вдаватися до інших засобів» [14, ст. 545].

Людина, якій не довіряють, представляється як можливе джерело неприємностей, з якою скільки-небудь успішна можливість діяльності малоймовірна, тоді як в першому ж випадку - є можливість спільної роботи. Довіра зближує людей, зміцнює їхні стосунки, супроводжується співчуттям, співпереживанням, можливою допомогою і взаємною підтримкою, узгодженістю думок, почуттів та дій.

Недовіра, навпаки, роз'єднує людей, породжує підозрілість і недовірливість, змушує безперервно підтримувати стан високої пильності в очікуванні неприємностей, викликає почуття зловтіхи, якщо об'єкту недовіри завдано збитків, в кінцевому рахунку нерідко обертається відкритою ворожістю і повним розривом відносин.

Звідси ясно, що довіра - це неодмінна умова ефективності спільної діяльності. Вона є необхідною, хоча і недостатньою передумовою ефективності управління. Жодна людина, якою би могутністю вона не володіла, не може нормально керувати людьми, якщо вони їй не довіряють.

А домогтися довіри людей, особливо сьогодні, дуже і дуже нелегко. Її ніколи не вдасться отримати просто так, її треба заробити. Так, наприклад, керівник, який вірить, що довіра до нього виникає автоматично з його приходом в політику або організацію разом з посадою, владою і платнею, може зіткнутися з дуже неприємними сюрпризами і труднощами. Дієва система управління не може обмежиться тільки позначенням проблем (наприклад, «Вся справа в економіці»), вона передбачає їх аналіз, висування ясних і зрозумілих альтернатив для їх вирішення. Політик, який говорить, що безробіття - це дуже прикра річ, по суті, нічого не говорить і нічого не пояснює людям.

Давньокитайський мислитель Конфуцій виділяв три основи державного правління: перша, найбільш суттєва відноситься до "достатку в солдатах",

друга, важливіша, - до "достатку в їжі", і третя, найбільш значна, - до "довіри народу". На його думку відмовитися можна від усього, крім довіри: "Смерті здавна ніхто не може уникнути, коли ж народ не вірить, то не буде стояти" [18, ст. 224].

Цей підхід є актуальним і в сучасних соціальних умовах. Все більше число ділових людей звертається до довіри і цінує її як важливий моральний принцип побудови взаємин між людьми.

Так згідно нещодавнього дослідження Harvard Business Review, працівники компаній, де довіра висока, демонструють на 106% більше енергії в офісі, на 74% нижчий рівень стресу, на 76% більший рівень зайнятості та на 50% більше продуктивності, ніж їхні однолітки на підприємствах з низьким рівнем довіри [52].

Довіра лежить в основі економічної діяльності. Без довіри ділових партнерів неможливі ні один контракт, жодна операція, без довіри до партнерів і до держави, її законів, «правил гри» не можна вести ні мале, ні велике діло. Як сформулював Кеннет Ерроу: “Можна досить впевнено стверджувати, що економічна відсталість у світі значною мірою зумовлена відсутністю взаємної довіри” [45, ст. 357].

Так, за результатами досліджень, проведеного економістами С. Нек та П. Кифером показали, що через підвищення рівня довіри в країні на один пункт, економічний зріст збільшується більше ніж на 0,5 п [50, ст. 1251-1288].

Якщо ж населення не вірить владі, то ніяка економічна політика в умовах ринкової економіки принципово неможлива.

"Управлінський" аспект довіри міститься і в аналізі організації та управлінні в державних установах, пропонованому А. Лоутоном і Е. Роузом. Звертаючи особливу увагу на цінності, властиві адміністратору, чиновнику, і на те, як політичні цінності впливають на державну сферу, вони виділяють в числі перших взаємну довіру. У чому ж вона виражається?

"Передумовою британської системи управління є зв'язок між чиновником і політиком, ... чиновник обслуговує політика і дає йому поради,

а політик в обмін - захищає чиновника. Інший аспект взаємної довіри - у відносинах між самим чиновниками" [22, ст. 13-15]. Тут автори посилаються на думку Хеклоу та Уілдавскі, які в своєму дослідженні відзначають, що наприклад, "Вайтхолл – це "велике село", де кожен знає кожного, а взаємна довіра – це "валюта", за допомогою якої її жителі ведуть справи між собою" [48].

"Довіра - це міра морального визнання, психологічна основа авторитету", - так вважає В.М. Шепель, тому один з представлених дванадцяти постулатів, складових модулів громадянського та професійного світогляду свідчить, що головне в спілкуванні - це завоювати довіру людей [42, ст. 251].

Сприятливі взаємини в колективі, засновані на довірі, створюють і своєрідну обстановку, моральну мікроструктуру, яка є потужним фактором успішного вирішення соціальних та економічних проблем.

Ретроспективний аналіз і вивчення сучасних підходів до проблеми політичної довіри дозволяє зробити наступні висновки:

1. Політична довіра має перш за все соціально-економічну природу (об'єктивно), що в суб'єктивному плані частіше за все («поверхнево», «зовні») знаходить свій вияв у елементах соціально-психологічного характеру (віра, почуття, надія, навіювання), але прояв цього феномена на рівні взаємодії соціальних груп, організацій, соціальних інститутів, суспільства в цілому дає підстави інтерпретувати його як соціологічну категорію.

2. Сутність політичної довіри проявляється в ряді загальних закономірностей: вона завжди має соціальний зміст; певні умови і середовище, що характеризують різні рівні її прояву; політична довіра завжди має конкретних носіїв.

3. Авторське уявлення про сутність політичної довіри полягає в наступному визначенні: «Політична довіра - це відношення учасників соціальних процесів до діяльності соціально-політичних інститутів (і осіб, які їх очолюють), обумовлене змістом проведеної державної соціальної політики, що формується на підставі різних установок, традицій, очікувань, вірі або

переконаності, на визнання можливості суб'єкта задовольняти потреби об'єкта і виражене ступенем збігу їх інтересів, що виникає як на раціональному, усвідомленому рівні, так і на несвідомому, (що передбачає можливість маніпулювання) і реалізоване в різних формах суспільно-політичної участі».

4. Структура соціально-політичної довіри може розглядатися виходячи їх різних логічних підстав.

По-перше, структура може розглядатися як характеристика основних елементів, з яких складається довіра взагалі: це віра, почуття, надія, навіювання, переконання, ставлення.

По-друге, структура соціально-політичної довіри може визначатися ступенем задоволення (або незадоволення) соціально-політичних потреб та інтересів різних груп і прошарків суспільства, чим визначається його потенціал: від кредиту довіри до кризи довіри.

По-третє, політична довіра в залежності від суб'єктивно-об’єктивних відносин може характеризуватися і проявлятися на міжособистісному, груповому та інституціональному рівні.

5. Політична довіра - це неодмінна умова ефективності спільної діяльності, найважливіший принцип побудови взаємин між людьми в політиці, економіці, системі державного управління, в міжнародній сфері і міжособистісних стосунках.

ІІ РОЗДІЛ. МЕХАНІЗМИ ФОРМУВАННЯ ПОЛІТИЧНОЇ ДОВІРИ

Процеси формування і реалізації політичної довіри розглядаються нами як соціальний процес і будуть досліджені через взаємодію його наступних структурних елементів: а) суб'єктів соціального процесу; б) об'єктивних умов; в) суб'єктивних умов; г) потреб та інтересів суб'єктів соціального процесу.

Суб'єктами процесів формування та реалізації політичної довіри є індивіди, соціальні групи, соціальні спільності, верстви і класи, політична система та її основні соціальні інститути, які мають свої певні потреби та інтереси.

Об'єктивні умови визначаються політичним режимом; рішеннями та діями інститутів влади і змістом проведеної соціальної політики; рівнем політичної, правової культури даного суспільства; процесу соціалізації (і політичної соціалізації зокрема).

До суб'єктивних умов (тобто здібностей людей впливати на соціальний процес в певному напрямку) будуть віднесені умови і можливість участі в соціально-політичному житті суспільства через різні форми підтримки і протесту, соціальний настрій, соціальне самопочуття, доступ до інформації та її сприйняття.

Тепер розглянемо більш конкретно взаємодію вищезазначених елементів процесів формування та реалізації політичної довіри.

Політика, щоб виправдати довіру, повинна служити людині, а політична діяльність - задовольняти її інтереси. Часто політики твердять про свободу тоді, коли хочуть отримати довіру народу, і чим голосніше звучать запевнення про надану свободу, тим далі вони йдуть в своїх діях від моралі. Стійкість довіри до таких політиків багато в чому залежить від того, що їх породило.

Можна погодитися з думкою професора Андрєєва С.С, який пропонує виділити «три підстави формування довіри» [8, ст. 31]. Перш за все він виділяє рівень політичної культури об'єкта політики. При низькому рівні вона формується на основі сліпої (безоглядної) віри в ідеал, який несе суб'єкт

політики. Сформована на ній довіра межує з фанатизмом та є проявом політичного невігластва.

Більшу перевагу слід надавати довірі, що формується на основі динамічної рівноваги єдності протилежностей «довіра-недовіра». Вона характерна для тих соціально-політичних рухів, які проводять актуальну політику, що збігається з тенденцією соціального прогресу і яка несе в собі суспільний інтерес. У цьому випадку вони здобувають довіру не тільки своїх прихильників, а й противників. Але в міру того, як ця політика перестає відповідати соціальному інтересу, скорочується соціальна база довіри і наростає недовіра до суб'єкта.

Найстійкішою - вважає автор, - настає довіра, що виникає на основі переконаності в правильності політики суб'єкта. Така довіра, на його думку, є результатом найвищого рівня політичної культури. Тому для того, щоб мати більш повне уявлення про політичну довіру, звернемося до поняття політичної культури. В нашому дослідженні ми використовуємо наступне визначення: «Культура політична – типова, інтегральна характеристика соціальних суб’єктів та інститутів, суспільства в цілому, що фіксує рівень розвитку їх політичної свідомості, політичної діяльності та поведінки. К.п. значною мірою обумовлює ступінь цивілізованості політичного життя суспільства. Основними складовими К.п. є рівень політичної свідомості, політичної діяльності та поведінки соціальних суб’єктів» [19].

Без розуміння політичної культури неможливо дати вичерпні характеристики політичних систем, ступені їх стабільності, скласти адекватне уявлення про сутність соціально-політичних реалій і процесів, місце і роль політичної довіри.

Можна сказати, що політична довіра також, як і політична культура, не маючи предметного змісту, є тим не менш об'єктивною даністю, що виступає по відношенню до політичного процесу не просто як відображення якихось істотних рис, але як його органічна частина.

Такий політико-культурологічний підхід дозволяє відповісти на питання: Чому однакові за своєю формою політичні інститути діють по-різному в різних країнах? В силу яких причин ті чи інші інститути виявляються дієздатними в одних країнах і з зовсім неприйнятні в інших? Якими є традиції, уявлення і т.д. що існують у свідомості членів суспільства?

Проведені Алмондом і Вербою емпіричні дослідження політичної культури в Англії, США, Західної Німеччини, Італії та Мексиці дають можливість використовувати отримані результати задля визначення присутності та значення фактору політичної довіри як компонента громадянської культури. Згідно результатів дослідження італійська політична культура - це культура відчуження, недовіри до уряду і низької свідомості цивільної відповідальності, мексиканська - культура невисокої участі в політичному житті, критичного ставлення до урядової політики, німецька - культура хоча і характеризується високою політичною довірою до уряду, проте німці беззастережно підкоряються авторитету державної влади і рідко беруть участь у політичному житті через різні громадські організації [44].

Нещодавні результати опитування "Євробарометр (англ. Eurobarometer)" (що проводилися взимку 2020-2021р.) з одного боку підтверджують ряд вищезазначених позицій, з іншого - дають нову додаткову інформацію для аналізу довіри та політичної культури західноєвропейських країн.

Так, автори дослідження відмічають, що 43% опитаних серед 27 країн-членів ЄС схильні не довіряти Європейському Союзу, як інституції, що їх об’єднує [51]. Також вражаючими є дані, щодо довіри країн ЄС27 до національних урядів. Так, лише 27% опитаних схильні довіряти уряду своєї країни, натомість 60% схильні не довіряти. Найбільш виразні показники щодо цього мають такі країни: Чехія (81%), Угорщина (75%), Іспанія (74%), Болгарія (66%). Аби інтерпретувати ці результати потрібно враховувати специфіку політичної культури кожної з країн. До прикладу політична культура Чехії відома свої феноменом «маленької чеської людини» – свідоме обмеження

сфери публічного життя та розширення простору приватного життя. Це призводить до браку довіри до національних інститутів, через недостатню політичну інтеграцію населення.

Відмінності між звичаями включають в себе і відмінності між внутрішніми потребами людини і чисто зовнішньою, нав’язаною суспільством манерою поведінки.

Ще свого часу Монтеск'є в чотирнадцятій книзі "Духу законів" зазначав: "Якщо справедливо, що характер розуму і пристрасті серця надзвичайно різні в різних кліматах, то закони повинні відповідати і відмінностям цих пристрастей, і відмінностям цих характерів" [26, ст. 350].

Розробивши основні принципи "географічного напряму" в соціології, згідно з якими географічне середовище, і в першу чергу клімат, є основною причиною різних форм державного устрою, Монтеск'є виводить своєрідну залежність "впливу клімату на довіру законодавців до народу". Так, наприклад, "японський народ має такий лютий характер, що його законодавці й правителі не могли відчувати до нього ніякої довіри. Вони кажуть йому тільки про суддів, погрози і покарання. Японець і кроку не може ступити без поліцейського нагляду...Ці закони створені для того, щоб люди не довіряли один одному, щоб кожен стежив за поведінкою іншого і був для нього сищиком, свідком і суддею.

Індійський народ, навпаки, лагідний, ніжний, щедрий, тому його законодавці висловили до нього велику довіру. Вони встановили трохи покарань і до того ж не дуже суворих... " [там же, ст. 361].

Висловлюючись про характер іспанців і китайців, Монтеск'є відзначав, що "чесність іспанців славилася в усі часи ... Всі народи, що ведуть торгівлю в Кадикеї, довіряють свої статки іспанцям і ніколи в цьому не шкодували". Інша протилежність - китайці: "незабезпеченість існування розвиває в китайцях вражаючу працьовитість і таку надмірну спрагу наживи, що жодна торгуюча нація не може їм довіритися" [26, ст. 414 – 415].

Аналізуючи джерела громадянської культури, Алмонд і Верба помічають, що державні діячі, які прагнуть створити політичну демократію, часто концентрують свої зусилля на встановленні формального набору демократичних урядових інститутів і на складання конституцій, однак без існуючих відносин довіри подібні інституції, схоже, мало чого варті. Визначаючи значимість довіри, вони порівнюють його з тим "основним резервуаром, з якого демократичний устрій черпає свою здатність функціонувати" [6, ст. 124] і виділяють його в якості компонента громадянської культури, що має багатошаровий набір позицій, який важко передати за допомогою прямого навчання.

Необхідність розуміння формування та реалізації політичної довіри змушує нас звернутися до дії механізму політичної соціалізації. В якості робочої приймемо наступне формулювання: "Політична соціалізація означає процеси, в рамках яких індивід формує свій власний погляд на політичну діяльність. Це включає в себе ставлення до особистостей, політиці, подіям і потребам; таке ставлення виробляється протягом усього життя під впливом школи, сім'ї, спільноти, родинних груп, роботи і т.д.." [41, ст. 160].

У будь-якому суспільстві людина народжується як істота абсолютно залежна від того, що її оточує, і проходячи процес соціалізації та політизації, пристосовуючись до вже існуючих в даному суспільстві норм, людина стає активним агентом соціальних відносин, здатним впливати на функціонування політичної системи.

Довіра до політики передається від старших поколінь до молодших. Сприймаючи політичні орієнтації та поведінку попередніх поколінь, кожне нове покоління вбирає в себе громадянську культуру.

Індивіди набувають політичні орієнтації шляхом спрямованого навчання - наприклад, на спеціальних заняттях з громадянської освіти; але вони також навчаються, стикаючись з політичним досвідом, який зовсім не розрахований на те, щоб на ньому вчилися, - наприклад, дитина чує, як його батьки обговорюють політичні питання або спостерігають за діяльністю

суб'єктів політичної системи. Виховання політичних орієнтації може бути і не спрямованим і не політичним за своїм характером, як це буває, коли індивід дізнається про владу через свою участь у владних структурах сім'ї або школи, або коли він дізнається про те, чи заслуговують люди на довіру зі своїх ранніх контактів з дорослими. Так, якщо дитина звикла підкорятися авторитарному батьку, то це може сформувати у нього таке ж відношення до президента. Ці висновки роблять автори концепції "політичної підтримки" Д. Істон і Дж. Денніс на основі того, що "базові дитячі почуття важче витісняються і змінюються, ніж ті, що були придбані пізніше в житті" і що в "моменти криз ймовірно повернення особистості до своїх базових уявлень". Тому і лояльність до системи, її дифузна підтримка формується в ранньому віці під дією сімейних відносин. Її емпіричними показниками Істон і Денніс вважають довіру до влади в особі президента або поліцейського, симпатію до національного прапора, ідентифікація зі своєю нацією, національна самосвідомість [35, ст. 15].

Таким чином, політична соціалізація це інструмент підтримки та перетворення політичної культури. Рівень суспільної підтримки, яку має політична система, дозволяє встановити межі, всередині яких режим може здійснювати державну політику. Зміни в політичній соціалізації ведуть до зміни цих кордонів і, отже, ступеня політичної довіри, якою користуються посадові особи.

Можна виділити ще один аспект формування політичної довіри, який пов'язаний з впливом на масові настрої.

У грі настроями маси в залежності від соціально-політичних умов і конкретної ситуації будувалася і багато в чому будується політичне життя і сучасних держав.

Так, для створення позитивних настроїв використовуються обіцянки, котрі надихають маси, що стимулюють ентузіазм та інші аналогічні прояви, що є вельми суттєвим моментом в процесі формування політичної довіри. Під впливом таких настроїв і відповідних подій часто довіра виникає стихійно, за

дуже короткий період часу, і як би сигналізує про те, що дана людина, група або - ширше - дана влада - виправдали певні очікування.

Для розпалювання же негативних настроїв необхідно продемонструвати, що хтось обманює людей, не даючи можливості реалізувати свої прагнення. Розбіжність слова і діла сприймається людьми як зраду їхніх потреб, викликає вибухи негативних настроїв по відношенню до тих, хто їх обманює, хто перешкоджає досягненню інтересів людей. Як відомо, тривоги і неприємності сьогоднішнього дня є набагато сильнішими подразниками, ніж спогади про приємне минуле, тому ця хвилина суспільного невдоволення може швидко звести нанівець той кредит довіри, який формувався тривалий час.

У сучасному суспільстві в процесі формування політичної довіри певне значення має пропаганда. Шляхом відповідного підбору методів, тривалого їх застосування, врахування соціальних настроїв, гнучкого реагування на запити і очікування певних соціальних груп, спільнот, можна, принаймні, на якийсь час навіть штучно створити кредит довіри або ж викликати недовіру, несприйняття тих чи інших дій соціально-політичних інститутів або їх лідерів. Тому в процесі формування політичної довіри необхідним є управління масовими настроями. Тут можна виділити "два шляхи, що доповнюють і збагачують один одного". Шлях перший полягає в тому, щоб через вплив на сьогоднішні настрої впливати на перспективу майбутньої соціальної реальності, через сьогоднішню психологію йти до завтрашньої дійсності, шлях другий - в тому, щоб через сьогоднішню дійсність впливати на завтрашні настрої мас; через нинішню суспільно-політичну даність впливати на ту психологію людей, яка зіграє роль в майбутньому, формуючи його" [29, ст. 133].

Фактор політичної довіри впливає на суспільні події, визначає соціальні умови в суспільстві, політичну атмосферу країни. Перш за все це проявляється і реалізується в різних формах суспільно-політичної участі.

Участь є невід'ємною властивістю не тільки політичної, але і будь-якої керованої (або самоврядної) спільності людей і служить одним із засобів вираження і досягнення їх інтересів.

"Політична участь має два аспекти. Перший - усвідомлення своїх інтересів у політичній системі, їх вираження і захист. Другий - розвиток та вдосконалення самої політичної системи, формування ефективних каналів народовладдя [24, ст. 30].

Розвиваючи цю позицію Андрєєв С.С. стверджує, що ступінь збігу інтересів об'єкта і суб'єкта політики становить вихідний посил довіри. Саме сфера інтересів формує довіру [7, ст. 30]. І чим більше діяльність суб'єкта відповідає інтересам об'єкта, що надало йому довіру, тим вище ступінь цієї довіри. Але в будь-якому випадку це породжує очікування їхнього задоволення, що виступає його мотивом, а подальша діяльність владних органів закріплює або знімає такий мотив. Ось чому в усі часи політична довіра високо цінувалася громадською думкою як потужний стимул, що активізує соціальну діяльність.

Можливості включення людини в політичний процес різноманітні. Розрізняють індивідуальну та колективну, добровільну і примусову, активну і пасивну, традиційну і новаторську, легітимну і нелегітимну участь протесту. Залежно від форми виділяється участь у виборах, в прийнятті рішень, в управлінні і самоврядуванні, у відборі громадських, державних та політичних лідерів та контролі за їх діяльністю, в виборчих чи інших кампаніях, в мітингах і зборах, в страйках, масових кампаніях громадянської непокори , в діяльності партій і громадських організацій та ін.

Все це різноманіття форм є не чим іншим як реакцією об'єкта політики на імпульси, які виходять від політичної системи. Реакцію на цей вплив можна уявити узагальнено в трьох видах: 1) активне прийняття, засноване на довірі, схвалення, підтримка; 2) активне неприйняття, що виражає недовіру, обурення, протидія; 3) апатія, індиферентність, в яких довіра або недовіра не

знаходить своїх явних форм прояву, проте в простих ситуаціях може служити формою протесту проти політики, влади та її лідерів.

Залежно від політичного режиму, традицій, розмірів території та чисельності населення, розвиненості засобів транспорту і комунікацій в кожному суспільстві спостерігається різне поєднання прямої (безпосередньої) і опосередкованої (представницької) політичної участі. Пряма участь має місце в рамках невеликих співтовариств, де маси на зборах приймають рішення більшістю голосів. При опосередкованій участі маси представляються тими, кого вони обрали для здійснення влади.

Наша увага до цього обумовлена тим, що і тут присутній феномен політичної довіри, на якому, перш за все, засноване представництво в політичній системі.

Свого часу ще Гегель в концепції держави відзначав: "Якщо вводиться представництво, то це означає, що згода має бути дана не безпосередньо усіма, а тільки уповноваженими на це особами, бо окремі особи вже не беруть участь в якості безкінечної особи. Представництво засноване на довірі , але довіра є щось зовсім інше, ніж те, що я віддаю свій голос в якості цього" [13, ст. 348].

Так, Гегель визнає, "що всі окремо повинні особисто брати участь в обговоренні і вирішенні загальних державних справ, оскільки всі вони - члени держави і справи держави - це справи всіх ", але тут присутня і "інша передумова ", яка показує, наскільки це безглуздо, тому що" не всі ці справи розуміють ", щоб "брати участь в державних справах". Тому для цих цілей обираються депутати, і "обрання їх має сенс, що здобувають довіру ті індивіди, які краще за делегуючих, розбираються в цих справах, а також те, що вони захищають не особливий інтерес будь-якої громади, корпорації на противагу загальному, але стверджують значимість загального" [там же].

Однак заснована на представництві опосередкована участь створює також і "можливість спотворення волі мас, оскільки одного разу призначені представники можуть переслідувати власні інтереси, які аж ніяк не завжди збігаються з інтересами тиї, кого вони представляють. Тому маси втрачають

контроль над своїми представниками і ступінь їх політичної участі знижується. Таким чином, положення є досить складним, так як непряма участь можливе лише в великих соціальних системах, і вона ж містить в собі самому постійну можливість власного заперечення [там же]".

Вищевикладене ще раз підтверджує ідею про те, що ефективність управлінської діяльності суб'єкта політики багато в чому визначається успішною реалізацією інтересів об'єкта політики і чим більше ступінь збігу їх інтересів, тим більше ступінь наданої довіри, а отже, і можливості більш ефективно і в більш сприятливих умовах здійснювати свою діяльність.

Проте довіра, відображаючи моральний аспект політичних відносин суб'єкта й об'єкта, не означає їх однобічності - надання тільки кредиту довіри суб'єкту. Ці відносини припускають і відповідальність суб'єкта перед об'єктом, який увійшов з ним в довірчі відносини. Відповідальність проявляє себе як форма взаємозв'язку в політичній сфері діяльності.

Приймаючи мандат довіри, суб'єкт політики приймає на себе відповідальність (зобов'язання) за реалізацію його ідеалу. Об'єкт же наданням довіри висловлює надію на відповідальну поведінку суб'єкта. Чим обов'язковіше вона, тим вище до нього довіра. Порушення суб'єктом установок свого класу розглядається як політична безвідповідальність, яка тягне за собою певні санкції.

Найвища ступінь відповідальності завжди лягає на державу, тому що вона наділена законодавчими та виконавчими функціями влади, саме державі дається право остаточного вибору програм розвитку, які відповідають інтересам суспільства, виступати гарантом якості обґрунтування головних напрямів удосконалення життєдіяльності. Тим самим відповідальність суб'єкта за змістом адекватна змістовному боку довіри. Він завжди відповідальний за те, що його отримав. У свою чергу, чим відповідальніше поведінка, тим вище довіра. Причому про суб'єкт судять не за обіцянками, а за результатами діяльності.

"Довіра визначається відповідністю слів і задумів і справами" - так говорив ще давньокитайський мислитель Мо-цзи [15, ст. 69].

Реальною базою формування політичної довіри служить економіка суспільства, її здатність повною мірою задовольняти потреби своїх громадян. Якщо в силу тих чи інших причин такого стану програми досягти не вдається, кредит довіри вичерпується.

Неприйняття більшістю суспільства нинішнього соціально економічного курсу прямо відбивається на відношенні населення до влади. Так, за результатами опитування, проведеного в березні 2021 року, 68% опитаних оцінюють економічну ситуацію в країні як «дуже погану» або «досить погану» (і лише 2% — як «добру» або «дуже добру», а 28% — як «не погану і не добру») [30].

Слід підкреслити, що зростання соціально-політичної недовіри до економічної політики в країні пов'язані не стільки з тимчасовими труднощами, скільки з негативним ставленням до загальних підсумків реформаторської діяльності. Про це свідчать домінуючі відповіді населення (див. табл.) [38].

Таблиця 1. Ставлення громадян до реформ в Україні

Зараз в Україні триває проведення низки реформ. Враховуючи ту інформацію, яку Ви маєте, яким є Ваше ставлення до таких реформ?

	Позитивне	Негативне	Байдуже	Важко відповісти
Земельна реформа	15,9	48,5	14,1	21,5
Медична реформа	18,6	65,2	7,6	8,6
Пенсійна реформа	14,1	61,5	11,1	13,2
Реформа освіти	20,4	41,2	16,7	21,6
Судова реформа	13,0	43,4	16,4	27,2
Запланована масова приватизація державних підприємств	13,7	48,9	13,9	23,4

Причому, заперечення нинішньої економічної політики більшістю опитаних висловлює не прагнення їх повернутися до радянської моделі господарської діяльності, а бажання продовжити реформи в іншому вигляді.

За даними досліджень останніх років, фактор матеріального становища, найбільш точно відображає процес соціальної поляризації в українському суспільстві, переважає серед інших соціальних факторів, що формують політичну довіру (недовіру).

У цьому контексті доречно згадати, що президент США Ф. Рузвельт, що зайняв свій пост в умовах найжорстокішої кризи початку 30-х років, домігся виходу країни з цієї кризи багато в чому завдяки тому, що виразилося в понятті «довіра», довіру з боку населення до державної влади, яка (в особі Президента) вела безперервні розмови з ним (населенням), роз'яснюючи свої наміри і свої кроки.

На відміну від цього, населення України, навчене гірким досвідом взаємин з державою (наприклад, криза в період 1991-1999 рр.) і у відповідь на небажання і невміння влади правдиво роз'яснювати свою діяльність та її результати, цілком заслужено демонструє свою цілковиту недовіру до державної влади, її політиці і її обіцянкам.

Нездатність держави виконувати обов'язки перед населенням викликає негативну реакцію в суспільстві, виводить питання про його соціальну роль в центрі масової свідомості і безпосередньо впливає на формування недовіри до його основних соціально-політичних інститутів та лідерів.

Найбільш вдалою, на наш погляд, можна визначити умови політичної довіри в суспільстві, використовуючи динамічну модель Істона.

Спираючись на методику Леонтьєва В., Істон уподібнює політичну систему економічній системі. Політичний механізм функціонує також, як і

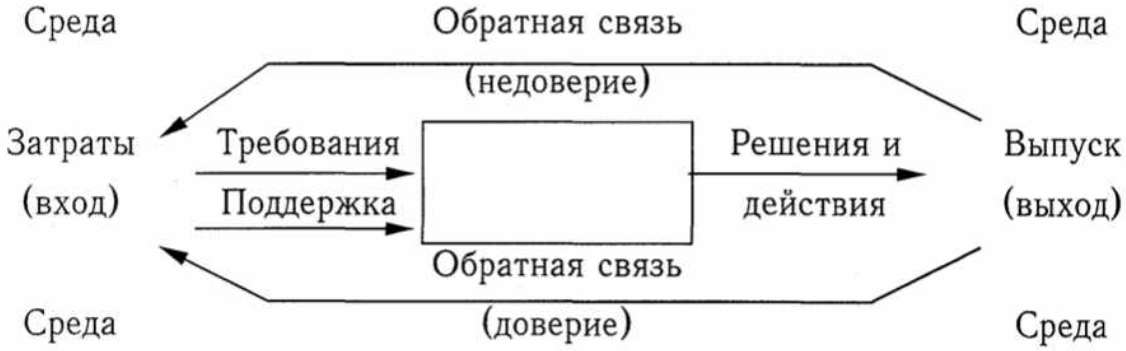

економічний. У ньому також є те, що входить в механізм ("витрати") і те, що з нього виходить ("випуск"). Є те, що система виробляє. Це показано на наведеній нижче спрощеної моделі політичної системи.

Істон розрізняє два типу імпульсів, що надходять в політичну систему: *Перший тип - вимоги*. "Вимогу можна визначати як вираження думки про те, щоб уповноважені на те особи здійснили або не здійснили вольовий розподіл щодо якогось зазначеного об'єкта [46, ст. 38].

Як приклади вимог до політичної системи здійснити вольовий розподіл цінностей можна привести вимоги, що стосуються розподілу благ і послуг (підвищити заробітну плату, асигнування на освіту, поліпшення доріг і засобів пересування); вимоги, що забезпечують громадську безпеку, поліпшення санітарних умов, норм в області охорони здоров'я; вимоги в сфері комунікацій та інформації і т.д.

Накопичення великої кількості вимог, причому які нерідко суперечать одне одному, створює перевантаження, яку система може витримати і в певних межах абсорбувати. Це перевантаження може носити кількісний характер, якщо вимоги занадто численні, і якісний характер, якщо вони занадто складні.

Другий тип вхідних імпульсів - підтримка. Крім вимог, які мають тенденцію послаблювати політичну систему, вона користується підтримкою, яка її посилює.

Підтримка охоплює всі позиції і всі варіанти поведінки, сприятливі для політичної системи. Як приклад можна назвати патріотизм, повагу інститутів, відданість тому керівництву, яке перебуває при владі, проведення демонстрацій або кампаній в пресі в їх підтримку, виконання військового обов'язку, сплата податків і т.п.

Що стосується результатів діяльності політичної системи то на все, що "входить" в систему, вона відповідає "випуском", тобто задовольняє вимоги або викликає підтримку. На "виході" системи можуть бути, наприклад, нові закони, регламенти, субсидії, інфляційні компанії, державні асигнування і т.д.

Отже, діяльність соціально-політичних інститутів знаходиться в стосунках глибокої взаємозалежності зі своїм середовищем. Вони перетворюють вхідні вимоги і підтримку в відповідні рішення і дії, тим самим впливаючи на індивіда, впливаючи на його життя (економічна, соціальна політика, зовнішня політика). Залежно від того, як індивід (об'єкт політики) реагує на прийняте рішення (схвалює, приймає чи ні) і буде формуватися довіра або недовіра, місце якої ми визначимо по лінії дії зворотного зв'язку в політичній системі. Так, в разі схвалення рішень, населення буде надавати підтримку (спільноті, режиму, органам влади), тим самим посилюючи систему. У разі неприйняття, незадоволення - буде збільшувати свої вимоги, що при певному співвідношенні буде створюючи соціальну нестабільність, напруженість в суспільстві, послаблювати політичну систему.

Визначальним фактором при розподілі благ і витрат в будь-якій системі є влада. Влада - це елемент, спільний для всіх політичних систем. Її реалізація передбачає взаємодію між багатьма складовими елементами.

Довіра виступає тут як "необхідний, інтуїтивний фактор функціонування політики і влади, політичних відносин і дій, що визначають їх ефективність і їх сприйняття суспільством і окремою людиною" [33, ст. 37].

Політична влада повинна існувати, щоб приймати актуальні і по суті суб'єктивні рішення, що задовольняють потреби практичного життя. За визначенням Дж. Локка, яке він дав у своїх знаменитих "Трактатах про правління", "політична влада - це та влада, яку кожна людина, володіючи нею в природному стані, передає в руки суспільства і тим самим правителям, яких суспільство поставило над собою з вираженою або мовчазною довірою, що ця влада буде використана на благо членів суспільства і на збереження їх власності" [21, ст. 362].

Ним підтверджується важливість фактору довіри, яку та грає в здійсненні влади, тому що саме "через це порушення довіри" законодавчий орган "позбавляється тієї влади, яку передав в його руки народ..." [там же] співвідношенню "довіра-влада" стверджує П. Шаран [41, ст. 103]. Він

зазначає, що "існує і така точка зору, згідно з якою державна влада повинна втілювати собою довіру".

Тому "якщо більшість людей почне діяти відповідно до цього благородного ідеалу", то будуть викорінені всі вади сучасного суспільства і політики. А щоб уникнути довільності рішень, прийнятих політичною владою, "в середні століття була висунута ідея влади як довіри. Така характерна для всієї політичної думки до кінця середньовіччя, вона втілена в королівських присягах, обіцянках правити народом справедливо, забезпечити йому світ і порядок і у відповідній обіцянці коритися володарю до тих пір, поки він вірний своїй клятві. "

"Завдяки створенню політичного кредиту довіри" відбувається" процес посилення", "виробництво влади" - так вважає американський соціолог Т. Парсонс [53]. Прирівнюючи функцію влади до функції грошей, він розглядає її як посередника обміну всередині політичної системи. Відповідно з цим і "кредит довіри" може бути підданий змінам, коливанням подібно інфляції і дефляції.

Також, як і гроші, влада не має безпосередню користь, і виступає як символ. Вона повинна бути легітимна і інспірувати "довіру" в системі. Від коливань довіри залежать і ресурси влади.

Як показує логіка нашого аналізу в якості одного з ключових понять виступає категорія «підтримка», яка в основному застосовується в західній політологічній літературі. Якщо врахувати той факт, що довіра обумовлює підтримку, а підтримка ґрунтується на довірі, то в допустимих межах можна вважати, що ці два поняття в певній мірі несуть приблизно однакове смислове і функціональне навантаження і будуть використані нами в подальшому як в однопорядкові, так і взаємозамінні значення. Таким чином, будь-яка влада прагне створити і зміцнити підтримку з боку більшості народу, тому що перш за все від того, наскільки ця система спирається на підтримку народу, залежить ефективність і стабільність держави.

Довіра тут виступає важливим чинником законної влади, що дозволяє фактично впливати на уми і поведінку людей. Народ повинен вірити, що влада поділяє його ідеали і цінності, і відстоюючи такі, здатна карати або заохочувати.

Тому уряд повинен подбати про те, щоб закріпити в свідомості мас уявлення про те, що саме йому вони зобов'язані отриманням всіх благ. Це досягається за допомогою введення різних символів: "демократія", "рівність", "свобода" і т.д. Коли такі символи міцно увійдуть в свідомість народу і асоціюються з його правами та добробутом, довіра й підтримка уряду з боку народу забезпечені.

Під здатністю політичної системи забезпечити собі таку підтримку найчастіше розуміється легітимність. "Легітимність, - пише С. Ліпсет, - означає здатність системи породити і підтримувати віру народу в те, що її політичні інститути найбільшою мірою відповідають інтересам даного суспільства."

Якщо ж політична система не в змозі заручитися підтримкою всіх верств і класів суспільства, то її стабільність опиняється під загрозою.

Правителі, політична еліта, завжди прагнули створити враження правомірності своєї влади і законності правління. Жоден уряд не може повністю покладатися на фізичну силу як гарант згоди з їх владою. Шляхом погроз і репресій можна змусити коритися лише невелику частину громадян, але наростаючий опір владі призводить до масової громадянської непокори.

Науково обґрунтованими представляються погляди вчених на взаємозв'язок еліти і населення. Так "якщо спроби еліт переконати суспільство в своїй легітимності зазнають невдачі, вони потребують все більш і більш активно і систематично використовувати насильство. Звідси випливає парадокс, що слабкою є та політична еліта, яка відчуває необхідність у використанні насильства. Не досягнувши консенсусу, вона вдається до насильства, щоб забезпечити стабільність політичної системи, в рамках якої вона здійснює свою гегемонію [37, ст. 16].

Тому, щоб не ґрунтуватися на одному лише фізичному насильстві, влада еліт потребує активної або пасивної злагоди.

Практичні суспільні відносини підтверджують, що для будь-якої політичної системи одним з основних питань є наявність або відсутність консенсусу політичного авторитету в суспільстві.

"Авторитет політичного режиму може бути виміряний, з одного боку, ступенем його підтримки громадянами, а з іншого - тим, наскільки останні підкоряються його основним політичним законам", - вважає англійський політолог Р. Ройс. І тут фактор довіри є визначальним.

Під консенсусом він розуміє довіру між членами політичної системи. Правителям вірять тому, що довіряють більшості співгромадян, тобто політичну довіра в нормальному суспільстві поєднується з довірою соціальною [34, ст. 153].

Першою передумовою добровільної згоди є тверда впевненість народу в тому, що представники влади з правомірною підставою займають свої пости, виробляють і втілюють в життя свої рішення шляхом законних процедур, які не виходять за рамки загальновизнаних, законних державних інтересів. Там, де така довіра є, уряду потрібна лише мінімальна сила, щоб боротися з порушенням законів. Там, де легітимність влади не безперечна, панує беззаконня і небезпека революційних потрясінь. Такий стан може виникнути при переході до нової соціальної структури.

В такому випадку криза легітимності може бути викликана тим, що новий правлячий клас чи політичний режим недостатньо враховує силу існуючих в даному суспільстві традицій і авторитету колишніх правлячих верств і груп суспільства. Тому в інтересах зміцнення нового ладу або режиму іноді доцільно зберігати деякі колишні традиційні інститути або хоча б символи влади.

З іншого боку, криза легітимності може виникнути в зв'язку з тим, що політична система недостатньо враховує інтереси нових соціальних груп, які

прагнуть отримати доступ до участі в політичному процесі і пред'являють свої обґрунтовані вимоги.

Коли нові групи стають політично активними і пред'являють до політичної системи свої вимоги, в інтересах самої політичної системи, задовольнити їх вимоги. На думку Ліпсета "полегшення новим соціальним групам доступу до легітимних політичних інститутів допомагає завоювати лояльність цих груп по відношенню до системи. А вони в свою чергу можуть дозволити старому домінуючому прошарку зберегти свій статус ..." [17, ст. 75].

Ігнорування ж вимог нових класів і соціальних верств загрожує серйозними наслідками для держави і приховує в собі можливість різних соціальних потрясінь.

Підтримка влади і режиму може мати кілька різних джерел: основні ідеологічні принципи, прихильність структурі і нормам режиму, відданість конкретним авторитетам зважаючи на їх особисті якості. Залежно від характеру і ступеню втіленню зазначених джерел можна провести типологію легітимності. Нам представляється цінним підхід Істона, який виділив три типи: ідеологічну, структурну, персональну [47, ст. 278-310].

Перший тип легітимності полягає в цінностях і нормах, які розділяє політичний режим і якими він керується. Ідеологічна легітимність виростає з переконання громадян у правильності та істинності цих цінностей і норм, з моральних переконань і обґрунтованості режиму і розподілу владних ролей. Отже, чим більше громадян поділяють цінності і норми політичного режиму, тим більшою легітимністю він володіє, і навпаки.

Другий тип легітимності - структурний - визначає ставлення громадян до структури, норм політичного режиму і розподілу владних ролей в ньому. Громадяни повинні бути впевнені в тому, що існуючий розподіл владних ролей є максимально ефективним і не створює перешкод на шляху реалізації прийнятих політичних рішень. Суперечливість або конфліктність в здійсненні владних ролей, прагнення однієї гілки влади підпорядкувати собі іншу і т.п. не можуть сприяти формуванню у громадян довіри і підтримки існуючих

інститутів, а значить, і не можуть служити зміцненню загальної легітимності режиму.

Третій тип легітимності - персональний або особистісний - характеризує ставлення громадян до тих осіб, які виконують владні ролі в рамках політичного режиму.

В основі особистісної легітимності лежать переконання громадян у обґрунтованості покладених на конкретну особу виконуваних ним владних ролей і передбачає наявність постійних оцінок діяльності політичного обличчя з боку громадян. Такі оцінки можуть бути отримані в ході опитувань громадської думки, яке або схвалює його діяльність, або оцінює негативно. Особистісна легітимність персоніфікує владу в рамках сформованих цінностей і норм, надає їй емоційне забарвлення. Тут найбільш повно проявляється дія феномена політичної довіри, його психологічна природа.

Щодо останнього типу легітимності можна привести приклад, що дає своєрідну інтерпретацію дії фактору політичної довіри.

Якщо з одного боку довіра - це фактор законної влади, то з іншого боку довіра, навпаки, може виступати як чинник в розвитку зловживання владою.

Так, на думку Голландера, який досліджував феномен відхилення поведінки лідера від групових норм і розробив концепцію "Ідіосинкразичної довіри", лідер акумулює довіру, яка змушує його послідовників пробачити йому будь-які зловживання владою, і дозволяє лідеру відхилятися від очікувань з боку підтримуючої його групи, без побоювання відплати [25, ст. 76-78]. Лідер може помилково інтерпретувати цю довіру як знак можливості ухилитися від будь-якої відповідальності. Або він може відчути, що довіру до нього вичерпано, і спробувати відновити її обіцянкою короткострокових благ або іншими обіцянками, з метою заручитися підтримкою своїх послідовників. Довіра до особистості лідера визначається в залежності від ступеня, в якій він може відхилятися від загальних очікувань групи і складається з трьох змінних величин: компетенції щодо певних групових завдань, характеру в більш широкому сенсі, особистої поведінки в найближчому минулому.

Голландер також пропонує концептуальну схему, що складається з трьох елементів, яка представляється корисною не тільки для дослідження зловживання владою: а) характерні риси лідера; б) характеристика групи, з якою лідер взаємодіє; в) минуле, яке може вплинути на взаємодію двох перших елементів. Він вважає, що ідіосинкразична довіра (довіра до особистості) і використання влади можна краще зрозуміти, досліджуючи цю взаємодію.

Вищенаведений аналіз відображає глибокий взаємозв'язок питань легітимності і питань моральних прав. Більш того, термін «легітимність в звичайному його розумінні відноситься якраз до тієї точки перетну, де сходяться право і мораль; саме ця категорія настільки важлива у вивченні більш широких питань...» [36, ст. 62]. Звідси можна зробити цілком зрозумілий висновок, що легітимні дії уряду тримаються не тільки на моральному праві, але і на юридичних нормах.

Еволюція як минулих, так і сучасних політичних систем свідчить про те, що всі вони стикалися і стикаються з серйозними проблемами легітимності. Очевидно, що легітимність може бути як завойована, так і втрачена. Навіть великі запаси громадської підтримки і довіри можуть бути вичерпані, якщо система не буде прагнути до того, щоб зміцнювати віру в свою законність.

Довіра населення до політичного режиму забезпечується через ставлення громадян до результатів або продукту його діяльності в соціальній сфері, хоча їхнє ставлення не впливає на питання про легітимність. Довіра до режиму може коливатися, навіть падати, але з цього факту не слід робити висновок, що втрачається його легітимність. Падіння довіри може бути обумовлено тимчасовими факторами, пов'язаними з рішеннями будь-якої певної проблеми.

Тому необхідно усвідомлювати різницю між легітимністю режиму і довірою до деяких його інститутів або керівників. Ніякий соціальний інститут не може уникнути критики верств населення. Одним з найбільш очевидних фактів, встановлених на основі емпіричних досліджень проблеми легітимності

в плюралістичних демократіях, проведених за останні десятиліття, є повсюдна наявність значного відсотка громадян, що виражають слабку довіру або сильну недовіру до окремих інститутів і до осіб, які ними керують, в той же час не заперечуючи легітимності самої політичної системи.

Так, наприклад, рейтинг президентів чи прем'єр-міністрів може виявитися невисоким, їхній політичний порядок не схвалюється, і навіть самі їх особисті якості ставляться під сумнів, але невисока популярність не обов'язково означає недовіру до самого інституту президентської влади. Коли президент обраний відповідно до конституційних норм, він виконує легітимну процедуру, навіть якщо не викликає довіри як політична особистість.

Або ж більшість громадян можуть бути незадоволені тим, як уряд керує країною, вирішує різні проблеми - житла, безробіття, освіти, соціального забезпечення, податків і т.д. Але подібні думки зовсім не означають делегітимації існуючих інститутів, вони лише вказують на відсутність довіри до людей, які знаходяться біля керма.

Проведений аналіз дозволяє зробити висновок, що політична довіра це досить-таки рухлива характеристика соціально-політичного процесу, вона не може бути надана раз і назавжди, її потрібно постійно завойовувати, виправдовувати, заслуговувати, що і передбачає широкий спектр різних дій, в результаті яких відбувається її реалізація.

Таким чином, можна виділити наступні умови, фактори і особливості формування політичної довіри:

1. Політична довіра є компонентом політичної культури і проявляється в залежності від її рівня (від сліпої віри, що межує з фанатизмом до довіри, що виникає на основі переконаності).

2. Політична довіра до політичної системи, її інститутів передається від старших поколінь до молодших, формується в процесі політичної соціалізації як шляхом спрямованого навчання, так і несвідомо.

3. Політична довіра формується за допомогою впливу на масові настрої, що передбачає можливість маніпулювання, штучно створюючи кредит довіри

або викликаючи недовіру до тих чи інших соціальних інститутів і особам, що їх очолюють.

4. Стан економіки, рівень і зміст проведеної соціальної та іншої політики впливають на матеріальне становище населення, що, в свою чергу, є переважаючим фактором формування політичної довіри.

5. Соціально-політична довіра проявляється і реалізується в різних формах політичної участі: участь у виборах, в прийнятті рішень, в управлінні і самоврядуванні, в виборчих та інших політичних кампаніях, в мітингах і зборах, в страйках, кампаніях громадянської непокори та ін.

6. Місце політичної довіри визначається по лінії дії у зворотному зв'язку: в разі схвалення рішень системи об'єкт політики буде надавати підтримку (спільноті, режиму, органам влади), тим самим посилюючи систему;, в разі неприйняття, незадоволення - буде збільшувати свої вимоги, що при певному співвідношенні буде послаблювати політичну систему.

7. Легітимність можна порівняти з кредитом довіри, який підвладні дають пануючим і державі. Якщо кредит постійний і достатньо великий, влада має велику свободу дій, може здійснювати більше помилок, пропонувати непопулярні рішення і навіть витримати зовнішній тиск без небезпеки соціальної напруженості, конфліктів, повстань і революцій.

8. Підтримка влади і режиму може мати кілька джерел, в залежності від характеру і ступеня їх вираженості легітимність підрозділяється на три типи: ідеологічну, структурну та персональну.

9. Слід розрізняти політичну довіру громадян до політичного режиму і віру їх в його легітимність: легітимність ґрунтується на більш фундаментальних довгострокових цінностях громадян, політична довіра може змінюватися на різних етапах функціонування політичного режиму, не зачіпаючи фундаментальних основ їх життєдіяльності.

11. Політична довіра формується і реалізується під впливом різних умов та факторів - але в той же час виступає як фактор стабільності політичної системи, що забезпечує ефективність управління.

ІІІ. РОЗДІЛ. СУЧАСНИЙ СТАН ТА МЕХАНІЗМИ ПІДВИЩЕННЯ РІВНЯ ДОВІРИ ДО ОРГАНІВ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ В УКРАЇНІ

У попередньому розділі було надано визначення політичній довірі та було розглянуто різні умови, фактори й особливості її формування та реалізації. При розгляді проблеми шляхів підвищення рівня довіри до органів державної влади в Україні, попередньо слід проаналізувати сьогоднішній стан справ у країні, а саме ті особливості (розглянуті у ІІ розділі), які визначають рівень політичної довіри до влади.

Ми дослідили, що політична довіра є компонентом політичної культури і проявляється в залежності від її рівня розвитку.

Основну базу для вивчення політичної культури в Україні заклало дослідження її стану в державі, здійснене вченими Інституту соціології НАН України у 1991 році. Ця праця зробила вагомий внесок у всі подальші дослідження витчизняної політичної культури, не тільки тому, що зафіксувала стан політичної культури українського соціуму у момент зародження нової української держави, але й тому, що одразу поставила її у порівняльний контекст – дослідження проводилося у рамках міжнародної програми вивчення політичної культури населення в країнах Східної Європи. Ця праця також стала відправною точкою для відстеження динамічних змін у політичній культурі українського соціуму у наступних десятиліттях.

Дослідження спиралося на розуміння політичної культури як «сукупності поглядів, переконань, орієнтацій та зразків поведінки, що визначають ставлення людей до політичної сфери життя суспільства, рівень і спрямованість їх політичної активності» [11, с. 3]. Його головна мета полягала у оцінці готовності людей до життя у демократичному суспільстві, їх розуміння і оцінки тогочасної політичної ситуації. Для визначення стану політичної культури були використані такі показники як:

- рівень задоволеності й ступінь політичної довіри;
- політична поінформованість і компетентність;
- політична активність і залученість;
- політична ефективність і готовність до соціального протесту;
- політична ідентифікація;
- національна і соціально-класова толерантність.

Головним висновком згаданого дослідження було положення про низький рівень політичної поінформованості, який зумовлює недостатню компетентність населення. Зокрема неможливість визначити свою політичну позицію навіть стосовно ключових питань суспільно-політичного розвитку України і схильність громадян брати участь у вирішенні питань, незалежно від обізнаності у справі. Інша проблема – це невіра громадян у можливість впливу на політичні процеси в країні та, як наслідок, низький рівень політичної активності і довіри до політичних інститутів різного рівня. Більшість респондентів схильні вважати, що вони нічого не зможуть вдіяти, якщо органи центральної чи місцевої влади ухвалять рішення, яке утискатиме їх інтереси. Така позиція каналізує масове незадоволення у орієнтації на масові форми протесту (найбільш популярними серед них є саме ненасильницькі форми протесту). Ще одна домінанта масової свідомості – рівність у бідності та неприйняття ідеї про необхідність приватизації підприємств і землі.

Порівняльний аналіз політичної культури України та інших країн Східної Європи засвідчив, що Україна мала порівняно гірші стартові умови для розвитку політичної культури, зокрема звужена соціальна база демократичних і ринкових змін. Якщо в інших країнах Східної Європи серед задоволених змінами є такі соціальні групи як робітники, селяни, інтелігенція тощо, то в Україні задоволеними виявилися тільки підприємці і політики. В Україні також спостерігався нижчий рівень задоволеності економічним та політичним становищем в країні та

істотно вищий рівень недовіри до влади, парламенту, політиків і партій, взаємне відчуження громадян як співвітчизників.

Політична культура сучасного українського суспільства перебуває на етапі свого становлення та розвитку. Істотний вплив на цей процес роблять історичні та геополітичні чинники, а також радикальні перетворення, що відбуваються в суспільстві сьогодні.

На вміст і рівень розвитку сучасної політичної культури українського суспільства значний вплив роблять наступні процеси:

- радикальні зміни основ економічного, соціально, політичного і духовного життя суспільства;

- зміна і ускладнення соціальної структури суспільства, поява в ній нових соціальних груп, зростання майнової нерівності, посилення вертикальної і горизонтальної мобільності;

- переоцінка на основі розширення інформації уроків минулого, сьогодення і перспектив майбутнього.

Український мислитель Б. Цимбалістий зазначав: «політична культура – це продукт історичного розвитку та досвіду народу. У випадку України цей досвід був гірким... Для того, щоб зрозуміти політичну культуру українців, треба звернути увагу на джерела впливу, які протягом історичного шляху стимулювали чи спиняли розвиток української політичної культури» [40, ст. 78].

Б. Цимбалістий виокремлює три особливості історії України, які мали важливий вплив на розвиток української політичної культури:

1. Багатовікова бездержавність, тобто відсутність нагоди здобувати досвід влади, бути нарівні у стосунках з іншими народами й почуватися вільним господарем на своїй землі.

2. Розчленування української території та включення її частин у різні держави з різними культурами, політичними системами, що призвело до психологічного, побутового і політичного відчуження між різни- ми частинами українського народу.

3. Багатократна денаціоналізація провідної верстви України, у XVI–XVII ст. наша боярська і шляхетська верства спольщилася. У XVIII–XIX ст. нащадки козацьких старшин зросійщилися. У XX ст. пролетарська провідна верства була знищена або здебільшого пішла на службу інтересів совєтсько-російської імперії [там же].

На сучасну політичну свідомість українського суспільства в значній мірі впливає кризовий стан економіки і соціальної сфери, загострення економічних проблем, падіння моралі, зростання злочинності, неспроможність правлячих кіл України запропонувати народу справжню реальну програму подолання кризових явищ.

Після проголошення суверенітету й незалежності України, демократичний шлях розвитку зумовлює потребу реформувати політичну культуру. Для того, щоб Україна стала самостійною, тобто здатною адекватно вирішувати проблеми свого суспільного життя, сформуватися має перш за все належна культура у громадян України. Якою буде ця культура – такою буде і Україна.

Коли ми говоримо про формування політичної культури, то маємо на увазі процес формування культури на ґрунті сучасного політичного досвіду українського народу, процес, що поєднує стихійні і організовані чинники.

Як зауважував О. Рудакевич, основними чинниками, що сприяють формуванню власної політичної культури, є такі:

- лібералізація і демократизація суспільних відносин, внаслідок чого створюються умови для політичної творчості еліти і широких верств населення;
- пропаганда знань про історичний досвід українського та інших народів і про сучасні досягнення світового співтовариства;
- підтримка різноманітних ініціатив, новацій, експериментів, вивчення і поширення вітчизняного політичного досвіду;

- залучення науковців до розробки політичних технологій і програм;
- поширення джерельної бази формування новітньої політичної культури і створення умов для прояву позитивних тенденцій у політичному житті;
- законодавче закріплення продуктивних політичних ідей, норм, інституцій та розробка системи заходів їх повсюдного використання [27, ст. 84].

Зрештою про шляхи підвищення рівня політичної культури у населення можна сперечатись, що є предметом інших досліджень, проте навряд чи можливо заперечити потребу розвитку політичної свідомості та надання більшої уваги активістській політичній культурі, набуття найширшими масами навичок політичної поведінки і політичної соціалізації.

Послідовним та важливим чинком формування політичної довіри до органів державної влади є політична соціалізація. Як відзначає Береза В.О., в результаті політичної соціалізації через формування політичної свідомості особистості, що включає політичні цінності, орієнтації, установки, норми, та засвоєння й наступного відтворення зразків політичної поведінки відбувається відтворення політичної культури [9, ст. 36-44].

На думку Білецької Т., особливу роль в процесах політичної соціалізації відіграють ЗМІ, а в останнє десятиріччя суттєву конкуренцію їм складає Інтернет [10, ст. 32-47]. Авторка вважає, що саме ці канали на сьогодні є ключовими в цих процесах, адже виступають головними джерелами інформації серед більшості населення, формують її політичні уподобання та пріоритети. Зауважимо, якщо раніше мережа Інтернет сприймалася, як платформа для обмеженої кількості користувачів, то у 2019 р. інтернет-аудиторією в Україні стали понад 71% населення [23].

Політичний вплив і маніпулювання з боку ЗМІ на громадян сьогодні, не піддаються сумніву і здійснюються як на індивідуальному, так і груповому, соціальному рівнях. При цьому Білецька Т. зауважує, що маніпулювання як засіб впливу на поведінку людей має низку переваг: воно здійснюється непомітно, не вимагає значної кількості матеріальних затрат для реалізації. Основними його прийомами є формування у масовій свідомості соціально-політичних міфів; підтасовування фактів, замовчування, дозування інформації, поширення неправдивих матеріалів [10, ст. 32-47].

В сучасному інформаційному суспільстві на процеси політичної соціалізації, крім засобів комунікації, впливають також інші чинники: освіта, культура, система життєвих цінностей, правова система країни тощо.

Дослідження особливостей політичної соціалізації в сучасному українському суспільстві передбачає наявність двох основних протиріч, які його супроводжують: з одного боку, існує нагальна суспільна потреба в політичному розвитку особистості, а з іншого – наявною є тенденція відчуження людей від політичних інститутів та агентів соціалізації, зумовлена низьким рівнем політичної культури [5, С. 9-18.].

Тому проблему підвищення рівня політичної культури населення потрібно вирішувати разом з урахуванням складових політичної соціалізації, а саме: вдале використання інформаційних технологій (ЗМІ), які формують настрої населення, належний рівень правової системи, освіти, культури. При чому, особливу увагу слід звертати на соціалізацію молодого покоління, яке ще не має стійких сформованих переконань та звичок.

Проблема довіри громадян до органів влади та соціальних інститутів є предметом моніторингових досліджень провідних вітчизняних науково-дослідницьких центрів та установ, таких як: фонд

«Демократичні ініціативи», Центр соціологічних і маркетингових досліджень СОЦІС, Національний інститут стратегічних досліджень, Центр Разумкова, «Мультиверсум» (Інститут філософії імені Г. С. Сковороди НАН України), «Стратегічні пріоритети» (Національний інститут стратегічних досліджень), «Політичний менеджмент» (Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України), «Психологія і особистість» (Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України), «Соціологія: теорія, методи, маркетинг» (Інститут соціології НАН України) та інших.

Одним із основних експериментальних методів дослідження довіри громадян до владних структур і соціальних інститутів суспільства є опитування громадської думки.

Як показали результати проведеного дослідження соціологічною службою Центру Разумкова з 5 по 9 березня 2021 року, громадяни України висловлювали довіру таким інституціям: до Збройних Сил України (їм довіряють 70% опитаних), волонтерських організацій (65%), Церкви (64%), Державної служби з надзвичайних ситуацій

	Зовсім не довіряю	Скоріше не довіряю	Скоріше довіряю	Повністю довіряю	Важко відповісти	*Баланс довіри-недовіри**
Президент України	29,8	31,7	25,6	6,8	6,1	*-29,1*
Верховна Рада України	34,1	43,4	15,1	2,0	5,4	*-60,4*
Уряд України	35,4	40,4	16,5	1,8	5,9	*-57,5*
Державний апарат (чиновники)	36,8	42,9	11,5	1,5	7,3	*-66,7*
Голова вашого міста / селища / села	10,4	23,5	45,3	10,5	10,2	*21,9*
Місцева рада вашого міста / селища / села	11,4	24,3	43,1	8,3	12,9	*15,7*
Збройні Сили України	8,2	15,9	47,3	22,7	5,8	*45,9*
Державна прикордонна служба	11,2	19,2	43,8	16,4	9,3	*29,8*
Національна гвардія України	12,3	21,6	42,0	14,3	9,9	*22,4*
Національна поліція	18,6	31,4	34,6	6,6	8,8	*-8,8*

(63%), Державної прикордонної служби (60%), Національної гвардії України (56%), Голови міста (селища, села), в якому проживає респондент (56%), добровольчих батальйонів (55%), громадських організацій (53%), ради міста (селища, села), в якому проживає респондент (51%) [30].

Недовіра найчастіше висловлюється ЗМІ Росії (не довіряють їм 82% опитаних), державному апарату (чиновникам) (80%), судам (судовій системі загалом) (79%), Верховній Раді України (77,5%), Уряду України (76%), Вищому антикорупційному суду (73%), політичним партіям (71%), Прокуратурі (71%), комерційним банкам (70%), Національному антикорупційному бюро України (НАБУ) (70%), Верховному Суду (69%), Конституційному Суду України (69%), Спеціалізованій антикорупційній прокуратурі (68%), Національному агентству з питань запобігання корупції (НАЗК) (68%), місцевим судам (66%), Президенту України (61,5%), Національному банку України (60%).

Повторне дослідження, яке проводилося з 22 по 29 квітня 2021 року соціологічною службою Центру Разумкова, показало такі результати: 24% респондентів вважають, що події в Україні розвиваються у правильному напрямі (у січні 2021 [32] р. так вважали 14%, у березні 2021 р. – 18%) [30]; 35,4% – розвиваються в неправильному напрямі (у січні – 69%, у березні – 66%) [31].

У порівнянні з попередніми місяцями збільшилась частка тих, хто дотримується думки, що Україна здатна подолати існуючі проблеми та труднощі протягом найближчих кількох років (у березні 2021 р. так вважали 19%, у квітні– 23%). Респонденти, які вважали, що Україна здатна їх подолати у більш віддаленій перспективі, становили (у березні 2021 р. – 50,5%, у квітні – 46%); натомість, що не здатна їх подолати – відповідно (19% і 20,5%).

Оцінюючи зміни в різних сферах суспільного життя за цей період, респонденти не надто вірять у швидкі зміни в економічній сфері: лише 7% вважають, що у найближчі 3 місяці економічне становище країни зміниться на краще, 8% сподіваються, що за цей час зміниться на краще рівень добробуту їхньої родини. Помітно частіше у найближчі місяці громадяни очікують погіршення ситуації: 32% вважають, що у найближчі 3 місяці економічне становище країни зміниться на гірше, 24% — що за цей час зміниться на гірше рівень добробуту їхньої родини. Однак найбільш поширена думка, що ситуація за 3 місяці істотно не зміниться (відповідно 48% і 53% не очікують змін у цих сферах). Разом з тим, очікування змін в економічній сфері є менш песимістичними, ніж у грудні минулого року (тоді погіршення економічної ситуації в країні протягом найближчих 3 місяців очікували 41% опитаних, а погіршення добробуту власної родини — 32%). Очікування змін у найближчі 2–3 роки є суперечливими: частки респондентів, які очікують за цей період, що економічна ситуація в країні та добробут родини покращаться, погіршаться або не зміняться, мало відрізняються і перебувають в діапазоні від 19 до 25%. 16% опитаних вважають, що Україна здатна подолати існуючі проблеми та труднощі протягом найближчих кількох років, 51% — що вона здатна їх подолати у більш віддаленій перспективі, а 20% — що не здатна їх подолати.

Результати моніторингового дослідження свідчать про стабільно низький рівень довіри населення як до центральних органів влади; так і до всіх інших державних інститутів суспільства.

Слід зазначити, що за даними лонгітюдного дослідження проєкту соціологічного моніторингу «Європейське соціальне дослідження» (ESS) рівень довіри до органів публічної влади в Україні є найнижчим серед європейських країн (European social survey) [16].

У дослідженні шляхів підвищення рівня довіри до органів державної влади слід неодмінно застосовувати вже випробувані практики Західних держав, в першу чергу наших сьогоднішніх партнерів, котрі відкриті до співпраці та допомоги.

Однією з таких є практика Міжнародної ініціативи «Партнерство «Відкритий Уряд», яка спрямована на підвищення рівня відкритості та прозорості діяльності державних органів, упровадження високих стандартів професійної чесності в державному управлінні. До речі, ще у вересні 2011 року Україна почала процедуру вступу в партнерство приєднанням до Міжнародної ініціативи.

За минулий час державними органами зроблено чимало для просування даної ініціативи, однак натепер робити висновок про те, що «Відкритий Уряд» в Україні функціонує нарівні з демократичними країнами, поки ще передчасно.

У свій час, США провели спеціальну програму - «Національний огляд ефективності», мета якої була дослідити рівень ефективності федеральних відомств. Був зроблений висновок, що основні функції держави: гарантування зовнішньої безпеки, освіта, охорона здоров'я, соціальна допомога тощо, реалізуються незадовільно. Очільник комісії експертів цієї програми – Альберт Гор, стверджував, що , неефективне управління підриває силу, авторитет і вплив держави на розвиток економіки та суспільства загалом. Отже, актуальним стає питання про радикальне оновлення державної влади, результатом якого має стати відновлення довіри до держави з боку населення і приватного сектора.

Одним з перших кроків до створення електронного уряду в США було прийняття Закону «Про зниження паперового документообігу» (1995 р.) У 1996 р. істотно перероблений Закон «Про свободу інформації» (The Freedom of Information Act) і ухвалений Закон Кліндже ра-Коена «Про реформу використання інформаційних технологій». Наступний Закон «Про позбавлення від паперового

документообігу в урядових установах» був ухвалений у 1998 р. У грудні 1999 р. Біл Клінтон ухвалив два меморандуми – про електронний уряд (Electronic Government) і про використання інформаційних технологій на користь суспільству (Use of Informational Technology to Improve Our Society). Так розпочався широкомасштабний проєкт запровадження технологій електронного уряду в діяльність американських держструктур.

Адміністрація Дж. Буша продовжила реорганізацію діяльності структур державного управління з використанням ІКТ, улітку 2001 р. Дж. Буш у своєму посланні до Конгресу США запропонував нову програму розширених реформ управління. Спеціальною робочою групою на початку 2002 р. була підготовлена Стратегія створення електронного уряду.

У результаті були сформульовані пропозиції щодо реорганізації процесу впровадження електронного уряду у США, які в подальшому були закріплені в Законі «Про електрон-ний уряд», організації спеціального Управління з електронного уряду (Office of Electronic Government) у межах Адміністративно-бюджетного управління (Office of Management and Budget) і формуванні Фонду електронного уряду із щорічним бюджетом від 45 до 150 млн. дол. Закон «Про електронний уряд» передбачав виділення з федерального бюджету США приблизно 345 млн. дол. протягом чотирьох років на реалізацію проєктів.

З ініціативою «Відкритий Уряд» (OGI) у свій перший робочий день у січні 2009 р. виступив Президент США Барак Обама, який у «Меморандумі про прозорість і Відкритий Уряд» визначив основні напрями реформування діяльності державних органів:

–прозорість Уряду як механізм підвищення відповідальності;

– відкритість інформації про діяльність і рішення;

– активна участь громадськості в політиці як спосіб підвищення ефективності роботи державних органів;

– співпраця Уряду і громадськості, забезпечення зворотного зв'язку для оцінки та підвищення рівня співпраці, визначення нових можливостей для неї (Memorandum for the Heads of Executive Departments and Agencies).

Офіційна мета даної ініціативи – забезпечення безпрецедентного рівня відкритості уряду, створення системи прозорості, участі та співпраці урядових агентств із громадянами і групами інтересів публічного, приватного та некомерційного секторів у формуванні та реалізації політичних рішень. Автором концепції «відкритого уряду» уважається Саманта Пауер (Samantha Power) – спеціальний помічник Президента Б. Обами та голова Управління багато-сторонніх відносин і прав людини в Раді національної безпеки. Дана ініціатива спрямована на підвищення ефективності та результативності правління, зміцнення довіри громадян до держави і демократії. Не випадково Барак Обама назвав «Відкритий Уряд» одним із пріоритетів своєї політики. Першим результатом стало те, що федеральні відомства у 3-місячний строк створили в Мережі свої сторінки, де у вільному доступі було розміщено велику кількість інформації, яка раніше для пересічних громадян була недоступною.

У липні 2010 р. створений портал Федерального регістру, на якому користувачі можуть ознайомитися із законопроєктами, пропозиціями до них, інформацією про те, де і коли про-йдуть їх публічні слухання; текстами чинних законів і нормативно-правових актів із поправ-ками до них; усіма документами (розпорядження, укази Президента, звернення), що виходять від Президента. Для спрощення пошуку портал має спеціальні технології, що дозволяють користувачеві легко знайти потрібні документи, а також краще зрозуміти суть законотворчого процесу і взяти в ньому участь.

Як вже зазначалось, Україна приєдналась до ініціативи ще в 2011 році, з початку її заснування [1]. Вже тоді ми взяли на себе зобов'язання слідувати прийнятим принципам ініціативи, серед яких:

- *прозорість*: інформація про діяльність уряду є відкритою, всеосяжною, своєчасною, вільно доступною для громадськості, і такою, що відповідає основним стандартам відкритих даних;
- *участь громадян:* уряд залучає громадян до участі в обговореннях, що сприяє прийняттю рішень, які враховують громадську думку, є більш інноваційними та ефективними;
- *підзвітність:* наявність правил, норм і механізмів, які змушують урядові структури до обґрунтування своїх дій, здійснення діяльності відповідно до визначених для них вимог, реагування на критику, прийняття відповідальності за невідповідність дій законам або зобов'язанням;
- *технології та інновації для прозорості та підзвітності*: уряд враховує важливість надання громадянам відкритого доступу до технологій, а також усвідомлює роль нових технологій в просуванні інновацій та важливість розширення можливостей використання технологій громадянами.

Зважаючи на цілі та завдання перед Україною, керівництво держави почало поступову імплементацію принципів ініціативи. Розпочавши зі складання плану дій (2012 рік) реалізації Ініціативи у 2012-2013 роках було оновлено законодавчу базу з питань діяльності інститутів громадянського суспільства, зокрема громадських об'єднань та благодійних організацій. Важливими досягненнями стали:

- створення органами виконавчої влади умов для спрощення доступу громадян до інформації, яка перебуває у їх володінні.
- прийняття ряду законодавчих актів, які вдосконалили засади запобігання і протидії корупції.

- прийняття Закону України “Про адміністративні послуги”, утворення центрів надання адміністративних послуг у регіонах.
- Кабінет Міністрів України схвалив Стратегію розвитку інформаційного суспільства в Україні. У ряді регіонів впроваджувалися електронні сервіси надання адміністративних послуг.

Послідовно вже у 2014 було розпорядження Кабінету Міністрів від 26 листопада 2014 р. № 1176 [2]. Воно характеризується визнанням того, що роль громадянського суспільства у розбудові держави посилайсь після Революції гідності (листопад 2013 р. - лютий 2014 р.). Як відомо, тоді Україна опинилась перед загрозою втрати суверенітету і територіальної цілісності, що ускладнювалось економічною кризою. Тому важливими було об’єднання зусиль Кабінету Міністрів України та громадянського суспільства задля рівноправного діалогу та взаємної відповідальність за розвиток держави. Шляхом провадження принципів відкритого урядування, відповідальності органів державної влади перед суспільством, підзвітності та підконтрольності громадянам.

Провівши консультації з провідними інститутами громадянського суспільства, Кабінет Міністрів України бере зобов’язання забезпечити належну реалізацію у 2014-2015 роках Ініціативи “Партнерство “Відкритий Уряд” за такими напрямами:

- сприяння діяльності інститутів громадянського суспільства, їх участі у формуванні та реалізації державної політики;
- забезпечення доступу до публічної інформації; запобігання і протидія корупції;
- підвищення якості надання адміністративних та соціальних послуг;

- впровадження технологій електронного урядування та розвиток електронної демократії.

Наступна частина плану дій із впровадження Ініціативи «Партнерство «Відкритий Уряд» затверджена розпорядженням Кабінету Міністрів від 30 листопада 2016 р. № 909. Планом дій, зокрема, передбачені заходи з підвищення якості та прозорості надання адміністративних послуг та впровадження надання таких послуг в електронній формі, удосконалення механізму перевірки інформації про кінцевих бенефіціарних власників, забезпечення відкритості та прозорості здійснення публічних закупівель, створення системи "Community policing", розвитку електронної демократії тощо.

Четвертий етап впровадження Ініціативи включає в себе такі завдання: відкриття даних у сфері освіти і науки, охорони навколишнього природного середовища, бюджетного процесу та отримання міжнародної технічної допомоги; продовження роботи із запровадження надання пріоритетних електронних послуг; розвитку системи публічних закупівель; відкриття інформації про бенефіціарних власників; реалізація Ініціативи прозорості видобувних галузей та Ініціативи із забезпечення прозорості будівництва; створення онлайн-платформи для взаємодії органів виконавчої влади з інститутами громадянського суспільства.

П'ятий план дій із впровадження Ініціативи був затверджений 24 лютого 2021 р. (розпорядження Кабінету Міністрів від 24 лютого 2021 р. № 149) [3]. До плану увійшло 14 завдань, серед яких: забезпечення функціонування онлайн-платформи для взаємодії органів виконавчої влади з громадянами та інститутами громадянського суспільства (платформа "ВзаємоДія"); підвищення рівня прозорості в інфраструктурі, видобувних галузях та управлінні публічними фінансами; забезпечення відкритості та прозорості обліку державної власності; надання доступу до інформації з питань патентування та

розвитку інновацій; подальшого відкриття інформації про бенефіціарних власників; забезпечення доступу до гендерно дезагрегованих даних.

В цілому, Україна взяла на себе амбітну мету, яка була критично необхідною з початку її незалежності. Існування кризи довіри до влади характерно для всіх президентів, урядів та скликань Верховної Ради. Зважаючи на рівень розвитку політичної культури українців та її особливості, як то орієнтація не на програму дій, а на персоналії і т.д., ми можемо припустити, що криза довіри до влади в Україні має системний характер. Доказом цього є приклад сьогоднішнього Президента України – В. Зеленського, котрий не маючи будь-якого політичного досвіду до цього, маючи статус позасистемного кандидата, спромігся здобути безпрецедентну перемогу в історії виборів Президента України. Зберігаючи перші півроку каденції той же рівень підтримки та довіри населення, сьогодні ми спостерігаємо, що Президент почав різко втрачати кредит довіри. Ми висуваємо припущення, що незважаючи на статус та якості особи Президента, неможливо зберегти початково набутий рівень довіри, через недосконаліть системи управління та звітності перед населенням. В. Зеленський маючи два роки тому 73% підтримки населення, станом на травень 2021 року, має 20%. Тут можливо лише два пояснення цьому феномену: люди розчаровуються в Президенті, як особистості, тобто припускають, що людина змінились перебуваючи при владі, а тому ми йому не можемо більше довіряти, «він вже не піклується про нас». Або ж, те що, люди апріорі не можуть і не хочуть довіряти всім, хто пов’язує своє життя з сучасною політичною системою. Тобто, насамперед люди не довіряють політичному середовищу, як існує на сьогодні, та не вірять в те, що є люди, котрі можуть протистояти тутешнім шкідливим умовам.

Оперуючи лише інформацією з відкритих джерел, ми можемо зробити висновок, що у випадку Президента В. Зеленського, характерний другий з описаних нами випадків. За весь час каденції, Президент не був помічений у зловживанні посадовим становищем чи в інших неправомірних діях. Тобто, імідж В. Зеленського незаплямований, а тому зниження рейтингу на тлі особистої провини президента не помічене. До того ж, дії Президента мають переважно позитивний характер, однак рівень довіри все одно знижується.

Тому то й, ми виходимо з припущення, що корінь проблеми довіри до органів державної влади та їх представників захований в недовірі насамперед до політичної системи.

Здається, сьогоднішня влада зрозуміла цю особливість, і продовжує вже започатковані попередньою владою ініціативи, як от «Відкритий Уряд», розвиток інфраструктури цифрових послуг, започаткування додатку «Дія», зменшення обігу паперових документів та ін.

У нашому дослідженні ми виходимо з того, що механізми підвищення рівня політичної довіри в Україні полягають у підвищенні політичної культури та політичної соціалізації населення, а також відкритості, прозорості та підзвітності уряду, як головного джерела виконавчої влади в країні, що є двигуном реформ та змін, чого особливо потребує держава на сьогодні. Від сьогоднішніх успіхів уряду залежить подальший рівень політичної довіри населення до влади, адже як ми вже встановили, що стан економіки, рівень і зміст проведеної соціальної політики є важливими чинниками при формуванні та підвищенні рівня політичної довіри населення.

ВИСНОВКИ

Аналіз проведений в межах даного дослідження, дозволяє зробити певний висновок, сформулювати певні рекомендації. Політична довіра як об’єкт наукового дослідження має міждисциплінарний характер. Однак поглиблене його вивчення почалось в другій половині ХХ ст. Навіть такі уми філософської думки, як Гегель, Кант, Локк присвячували проблемі політичної довіри зовсім мало уваги у порівнянні з іншими проблемами.

Науковий інтерес та предметні дослідження цього феномену почали проводитись в 90-ті роки, коли поступово стало з'ясовуватися, що раніше згадуваний об'єкт здавався простим і самоочевидним, насправді містить цілий спектр складних відтінків. Довіра почала вивчатись в різних сферах людського життя: в міжособистісних відносинах, суспільних процесах, в економіці, бізнесі. Довіра набула статусу засобу, що забезпечує існування і розвиток суспільства. З початку незалежності України, поняття «довіра» вийшло на одне з перших місць серед ключових слів, відображаючи девальвацію в країні цього важливого засобу.

Тим не менше, у вітчизняній науці практично відсутні фундаментальні дослідження довіри. Політична довіра як об'єкт політологічного аналізу – це нова сфера досліджень у вітчизняній політології.

Відмічена багатоаспектність змісту політичної довіри, досліджений взаємозв’язок з соціальною практикою і психологією людей і особливості прояву в суспільно-політичному житті суспільства.

Дано визначення політичної довіри: ’’Політична довіра - це відношення учасників соціальних процесів до діяльності соціально-політичних інститутів (і осіб, які їх очолюють), обумовлене змістом проведеної державної соціальної політики, що формується на підставі

різних установок, традицій, очікувань, вірі або переконаності, на визнання можливості суб'єкта задовольняти потреби об'єкта і виражене ступенем збігу їх інтересів, що виникає як на раціональному, усвідомленому рівні, так і на несвідомому, (що передбачає можливість маніпулювання) і реалізоване в різних формах суспільно-політичної участі’’.

Розглянуто структуру політичної довіри, що включає в себе такі компоненти, як ставлення, переконаність, відчуття, віра.

Визначено потенціал політичної довіри від кредиту довіри до кризи довіри і рівні його прояви: на міжособистісному, груповому, інституціональному.

Дослідження феномену політичної довіри проведено в двох напрямках.

Перше - вивчення її рівня в тісному взаємозв'язку з соціальними умовами, соціальним середовищем, соціальною політикою і соціальною практикою, що надають певний вплив на зміни в соціальній структурі, соціально-економічне становище соціальних груп і спільнот. Встановлено позитивну кореляцію рівня задоволеності життям з показниками соціально-політичної довіри.

Другий напрямок - це дослідження взаємозв'язку соціальної та політичної сфери, де політична довіра найчастіше затребувана і найбільш повно проявляється через ставлення до основних соціально-політичних інститутів, і через співвідношення з поняттями «соціально-політичний процес», «політична система», «політична соціалізація», «політична культура», «легітимність».

Виділено три підстави формування політичної довіри: довіра, залежна від рівня політичної культури; довіра, що формується на основі динамічної рівноваги «довіра-недовіра»; довіра, що виникає на основі переконаності.

Основними факторами формування політичної довіри в XXI столітті є стан економіки, рівень і зміст проведеної соціальної політики, рівень політичної, правової культури, процес соціалізації, засоби масової інформації.

Прорoблений в роботі аналіз дозволив зробити висновок про те, що в ситуації системної кризи довіри, перехідного періоду визначальним стає саме довіра населення.

Звідси, загальна спрямованість дій - не ігнорування політичної довіри, а опора на її позитивний потенціал і коригування курсу реформ, що проводяться, змісту і спрямованості соціальної політики, яка б забезпечила мінімізацію неминучих економічних, соціальних і моральних втрат, оптимізацію всіх сфер суспільного життя.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Партнерство «Відкритий Уряд». Про Ініціативу https://www.kmu.gov.ua/gromadskosti/gromadyanske-suspilstvo-i-vlada/partnerstvo-vidkritij-uryad/koordinacijna-rada
2. Про затвердження плану дій із впровадження Ініціативи “Партнерство “Відкритий Уряд” у 2014-2015 роках https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1176-2014-p#Text

3. Про затвердження плану дій із впровадження Ініціативи “Партнерство “Відкритий Уряд” у 2016—2018 роках. https://www.kmu.gov.ua/npas/249552867
4. Про затвердження плану дій із впровадження Ініціативи “Партнерство “Відкритий Уряд” у 2021—2022 роках. https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-zatverdzhennya-planu-dij-iz-vprovadzhennya-iniciativi-partnerstvo-vidkritij-uryad-u-20212022-t240221
5. Акименко І.М. Політична соціалізація людини в сучасному середовищі. Актуальні проблеми психології. 2019. No 47.
6. Алмонд, Верба. Громадянська культура і стабільність демократії / / Поліс. - 1992. - No4. - С. 124.
7. Андрєєв С.С. Політична довіра і політична відповідальність / / Соціально-політичні науки, 1992. - No10.
8. Андреев С.С. Политическое доверие и политическая ответственность. / / Социально- политический журнал, 1992. - No 10.
9. Береза В.О. Значення політичної культури суспільства у процесі політичної соціалізації індивіда. Гуманітарний вісник ЗДІА. 2016. No 66.
10. Білецька Т. Соціально-психологічні чинники політичної соціалізації сучасної української молоді. Збірник наукових праць Національної академії Державної прикордонної служби України. Серія “Психологічні науки”. 2019. No 3.
11. Бубер М. Два образу віри / / Актуальні проблеми сучасної зарубіжної політичної науки. Вип. 3. М .: ІНІСН, 1993.
12. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / за ред. В.Т. Бусел. Ірпінь: ВТФ «Перун», 2005. 1728 с
13. Гегель Г.В. Философия права. Пер. с нем. - М.: Мысль, 1990. - С. 348.
14. Гоббс Т. Сочинения в 2 т. Т.2 - М.: Мысль, 1991. - С.308.
15. Древнекитайская философия. Сборник текстов в двух томах. - М.: Мысль, 1973. - Т. 2.

16. Європейське соціальне дослідження [Електронний ресурс]. – Режим доступу: (http:// ess.nsd.uib.no/ess/conditions.html).
17. Каленский В.Г. Политическая наука в США. Критика буржуазных концепций власти. - М.:."Юрид. лит-ра, 1969.
18. Конфуций. Суждения и беседы / Пер. с кит. П.С Попова. – СПб.: Азбука-класика, 2008. – 224 с.
19. Кривошеїн В. Сучасна політична лексика : енциклопед. словник-довідник. «Новий Світ-2000», 2015. – 396 с.
20. Лебон Г. Психология народов и масс. - СПб.: Изд-во Макет, 1995. - С. 236.
21. Локк Дж. Сочинения: в 3-х т. / Пер. с англ. и лат. - М.: Мысль, 1988. - С. 362.
22. Лоутон А., Роуз Э. Организация управления в государственных учреждениях. Пер. с англ., М. 1993. - с. 13-15.
23. Майже 23 млн українців регулярно користуються Інтернетом – дослідження https://mind.ua/news/20204323-majzhe-23-mln-ukrayinciv-regulyarno-koristuyutsya-internetom-doslidzhennya
24. Маслова А.Г., Маслова О.А. От социального конформизма к политическому участию. / / Вестник Моск. ун-та. Сер. 12. Социально-политические исследования, 1992. - No2. - С.30
25. Мейерсон Б.Г. Злоупотребление властью / / Политология вчера и сегодня. Вып. I. - М., 199 . - с. 76-78.
26. Монтескье Ш. Избранные произведения. - Госполитиздат, 1955. - с. 350.
27. Нагорний В. Сутність проблеми політичної культури України. [Текст] / В. Нагорний //Політичний менеджмент 2006. – №5. – С.84.
28. Ницше Ф. Сочинения в 2 т. Т. 1. Литературный памятки/Составление, редакция изд., вступ, ст. и примеч. К.А Свасьяна; Пре. с нем.—М.: Мысль, 1990. – с. 445

29. Ольшанский Д.В. Массовые настроения в политике. / / Политика: проблемы теории и практики. Вып. VII. Ч. I. - М.: ИНИОН АН СССР, Институт молодежи, 1990. - С. 133.
30. Оцінка ситуації в країні, довіра до інститутів суспільства та політиків, електоральні орієнтації громадян (березень 2021р.). https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/otsinka-sytuatsii-v-kraini-dovira-do-instytutiv-suspilstva-ta-politykiv-elektoralni-oriientatsii-gromadian-berezen-2021r
31. Оцінка ситуації в країні та електоральні орієнтації громадян (квітень 2021р.) https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/otsinka-sytuatsii-v-kraini-ta-elektoralni-oriientatsii-gromadian-kviten-2021r
32. Оцінка ситуації в країні, довіра до політиків, електоральні орієнтації громадян (січень–лютий 2021р.) https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/otsinka-sytuatsii-v-kraini-dovira-do-politykiv-elektoralni-oriientatsii-gromadian-sichen-liutyi-2021r
33. Политология: Энциклопедический словарь. - М.: Изд-во Моск. коммерч. ун-та. - 1993. - С. 37.
34. Політична наука Великобританії. Традиції і сучасність / / Зарубіжна політична наука: історія і сучасність. Вип. 2. - М .: ІНІСН, 1990. - С. 153.
35. Политическая психология: Учебное пособие/ Сост. С.И. Симановский.– Мн.: БГУ, 2002.– 15 с
36. Пилон Р. Права личности, демократия и конституционный порядок: об основах легитимности. / Вестник Моск. ун-та. Сер. 12. Социально-политические исследования. - М., 1992. - No2. С. 62.
37. Санистебан Л.С. Основы политической науки. - М.: МП "Владан", 1992. - С. 16.

38. Ставлення громадян до реформ в Україні. https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/stavlennya-gromadyan-do-reform-v-ukrayini
39. Фромм Э. Психоанализ и этика. - М . : Республика, 1993. - С. 154.
40. Цимбалістий Б. Політична культура українців // Сучасність. – 1994. – No 4.- с.78
41. Шаран П. Порівняльна політологія. Пер. з англ. - М., 1992. - С. 160.
42. Шепель В.М. Управленческая этика. - М.: Экономика, 1989. - С. 251.
43. Ян Щепанський про людину і суспільство. Реферативний збірник. - М .: ІНІСН, 1990 г. - С. 26-27.
44. A., Verba S. The Civic Culture: Political Attitudes and Democracy in Five Nations. Princeton: Princeton University Press, 1963.
45. Arrow K. J. Gifts and Exchanges // Philosophy and Public Affairs. – No 1 (літо 1972). – P. 357.
46. D.Easton. a System Analysis of Political Life, Now York, 1965 p. 38.
47. Easton D. A system Analysis of Political Life, New York, 1967, p. 278-310.
48. Heclo H., Wildavsky A. The Private Government of Public Money, L , 1981.
49. Homo Ludens. Досвід визначення ігрового елемента культури., Київ: Основи, 1994 (укр.). — С. 318.
50. Knack, S., Keefer, P. (1997). Does Social Capital Have an Economic Payoff? A Cross-Country Investigation. Quarterly Journal of Economics 112 (4): 1251-1288
51. Standard Eurobarometer 94 – Winter 2020-2021 – Public Opinion in the European Union. https://europa.eu/eurobarometer/surveys/detail/2355
52. The Neuroscience of Trust (Zak, 2017)
53. T.Parsons. On the Concept of Political Power. In "Sociological Theory and Modern Society", ch. X, New York, 1907.